

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Seymur Eminli Etibar oğlu

“Müasir şəraitdə innovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili və audit
problemləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: *060402-Mühasibat uçotu və audit*

İxtisaslaşma: *İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit*

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. F. Ş. Hacıyev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos. Ə. S. Salahov

Kafedra müdiri

prof. S.M.Səbzəliyev

BAKİ - 2018

GİRİŞ	3
FƏSİL I. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	7
1.1. Sosial-iqtisadi inkişafda sahibkarlığın rolu.....	7
1.2. Sahibkarlığın təşkili prinsipləri.....	13
1.3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazası	18
FƏSİL II. İNNOVASIYALI SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN MÖVCUD PROBLEMLƏRİ	24
2.1. Təhlilin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	24
2.2. Sahibkarlıq fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi.....	30
2.3. İnnovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinin çoxamilli təhlili metodikası.....	45
2.4. İnnovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	51
FƏSİL III. İNNOVATİV İNKİŞAF MODELİNƏ KEÇİD ŞƏRAİTİNDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN AUDİT QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ İNKİŞAF KONSEPSİYASI	56
3.1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin auditi.....	56
3.2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin audit qiymətləndirilməsinin mövcud problemləri	71
3.3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin auditinin inkişaf konsepsiyası.....	74
NƏTİCƏ	77
Ədəbiyyat siyahısı	79
Xülasə.....	81
Резюме	82
Summary	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir iqtisadi bazarlarda “sağ qalmaq” üçün zamanında dəyişikliklər etmək, yeniliklər gətirmək, kiçik olsa belə, ixtiralara səbəb olmaq lazım gəlir. Bu gün sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf xətti elə bir cizgi üzrə uzanır ki, burada innovasiyaların təxirə salınması, onlardan yayınmaq sahibkarları bu xəttin kənarına çıxarır və tez bir zamanda bu xətti onların gözlərindən itirir. Artıq, sahibkarlıq fəaliyyətinə yeni başlayan hər kəs innovasiyalar haqqında düşünür, öz rəqibləri ilə mübarizəyə hazırlaşır və ayrı-ayrı innovativ hərəkətlərlə fəaliyyətin uzunömürlü olmasına çalışırlar.

Bəzən sahibkarlar son dərəcə mükəmməl ideyalar yaradır, hər vəclə fəaliyyətlərini bərqərar edir, lakin, məntiqi tamlığın formalaşmaması onlar üçün əsl problemə çevrilir. Tamlıq, bir məhfumun yaradılması ilə onun qorunmasını bərabər tutur, onları ayırmır. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətində sahibkar, fəaliyyətin qorunmasının, üstəlik, artan iqtisadi səmərə istəklərinin həyata keçirilməsi üzrə məqsəddir. Bunun üçün o, öz fəaliyyətinin dövrü nəticələrini təhlil etməli, işlək mexanizmlərin sazlığını daim nəzarətdə saxlamalı, zaman-zaman fəaliyyətin qanunauyğunluğunu yoxlamalıdır. Belə demək mümkünsə, iqtisadi fəaliyyətin təhlili və auditori dünya iqtisadiyyatı var olduqca öz əhəmiyyətini itirməyəcək, əksinə, zaman keçdikcə, özünün təkmil formalarını alacaqdır. Bununla bərabər, təhlil və audit istər nəzəri, istərsə də praktiki cəhətdən tədqiqat obyektinin təbiətinin müxtəlifliyindən, siyasi-iqtisadi vəziyyətdən, ayrı-ayrı cəmiyyətlərin sosial yaşamlarının fərqli olmasından dolayı daim problemlərlə qarşılaşacaqdır. Hər bir problemin həllində isə, bütün təbiət elmlərinin asılılıq əlaqəsi öyrəniləcək və bu istiqamətdə müsbət nəticələr əldə olunacaq.

Müasir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili və auditori bəhsi özünün mövcud problemləri ilə ölkəmizdə də kifayət qədər aktualdır. Ələlxüsus, tədris edilən iqtisadi təhlil nəzəriyyəsinin praktiki müstəviyə köçürülməsi, sahibkarlıq

fəaliyyətinin mühasibat uçotunun praktiki tətbiq texnikasının artıq köhnəlmiş hesablarda, zəif bazalı proqramlarda təşkil edilməsi, ümumilikdə, sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili və auditi üzrə beynəlxalq təcrübənin tam mənimsənilməməsi problemi ön planda duran məsələlərdəndir. İqtisadi təhlilin və audit qiymətləndirilməsi üzrə keyfiyyətin artırılmasına, onların problemlərinin həll edilməsinə nail olmaqla, sahibkarlıq fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi, ona məxsus resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması, dövlət büdcəsinə gəlirlərin artması mümkündür ki, nəticədə ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın tempiyüksəlməyə başlayacaqdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili və auditi, onların problemlərinin tədqiqi üzrə müsbət nəticələrinin ölkə iqtisadiyyatına təsiri birbaşadır, desək yanılmarıq.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Sahibkarlığın müxtəlif sahələrində iqtisadi təhlil və audit qiymətləndirməsi, onların problemləri haqda bir çox iqtisadçı alimlərimiz tədqiqat aparmış, optimal həll variantları üzrə müxtəlif yanaşmalar ortaya qoymuşlar. F.Ş. Hacıyev, S.M. Səbzəliyev, Q.Ə. Abbasov, C.B. Namazova, xarici iqtisadçılardan, Peter.F. Draker, müasir dövr tədqiqatçılarından Co Tidd, Mark Fril, Con Bessant, David Dikins və digərlərinin əsərləri, məqalələri rəhbər tutularaq, innovasiyalı sahibkarlığın təhlili və auditinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədqiqat aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarının yerləşdirildiyi rəsmi internet səhifələri, digər hesabatların yer aldığı rəsmi təqdimatlar informasiya bazası olaraq seçilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat obyektı dünya və yerli bazarlarda çıxış edən innovativ sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətidir. Onların fəaliyyətinin təhlili və auditi üzrə inkişaf xəttinin izlənilməsi, inkişaf etmiş ölkələrin praktiki texniki tətbiqlərinin xüsusiyyətləri və müvafiq standartların göstərişləri tədqiqatın predmetidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas prinsipi “bir məsələ üzrə yeni və istifadəsi daha bəsit, lakin mahiyyət etibarilə daha səmərəli maddə mövcuddursa, artıq əvvəlki maddədən istifadə problemdir” yanaşmasıdır. Tədqiqatın məqsədi, ölkədəki innovativ sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili və

auditi proseslərində dünya təcrübəsinə əsaslanan metodların istifadəsinin təmin edilməsidir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilir:

- iqtisadi-hüquqi cəhətdən düzgün təşkil olunmuş sahibkarlığın iqtisadi inkişafdakı əvəzedilməz rolunun müəyyən edilməsi;
- innovativ sahibkarlığın qeyri-ənənəvi xüsusiyyətlərinin tədqiqi;
- sahibkarlıq fəaliyyətini xarakterizə edən beynəlxalq göstəricilər sisteminin öyrənilməsi;
- ölkəmizdə sahibkarlığın iqtisadi təhlili və audit qiymətləndirilməsində beynəlxalq standartlar sistemində keçid mərhələsində mövcud problemlərin tədqiqi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İnnovativ sahibkarlıq fəaliyyəti, onun təhlili və audit qiymətləndirilməsi dünya iqtisadiyyatı üçün yeni tədqiqat obyektidir. Tədqiqat işinin elmi yeniliyini ibarətdir:

- sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial-iqtisadi inkişafdakı rolu elmi faktlarla əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcud normativ-hüquqi bazası və yeni layihələrlə potensial inkişaf istiqamətləri öyrənilmişdir;
- innovativ sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilinin məqsəd və vəzifələri tədqiq edilərək, onun nəticəyönümlü funksiyası iqtisadi əsaslarla izah edilmişdir;
- təhlilin müasir metodları, bu metodlarla sahibkarlığa xas göstəricilərin təhlilinin iqtisadi səmərəliliyi tədqiq edilmişdir;
- innovasiyalı fəaliyyətin təhlilinin mövcud problemləri və bu istiqamətdə mümkün həll yolları araşdırılmışdır;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin audit qiymətləndirilməsinin iqtisadi inkişafda rolu və müasir vəziyyəti tədqiq edilmiş, beynəlxalq audit standartlarına keçidin zəruriliyinə toxunulmuşdur;

Azərbaycanda auditor xidmətlərinin təkmilləşdirilməsilə innovasiyalı sahibkarlığın, həmçinin, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Düşünürəm ki, xüsusilə vurğuladığımız və prinsiplərinə yer verdiyimiz inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən ölkə iqtisadiyyatına qatqının artırılması istiqamətində görülən işlərdə qeyd etdiyimiz tövsiyə və nəticələr sahibkarlığın inkişafına təsirsiz ötürməyəcəkdir.

Tədqiqat işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 9 paragraf olmaqla məzmunundan, nəticədən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və xülasədən ibarətdir.

FƏSİL I. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.

1.1 Sosial-iqtisadi inkişafda sahibkarlığın rolu.

Müasir bazar iqtisadiyyatında ölkələrin iqtisadi-sosial inkişafının, elmin və yeniliklərin cəmiyyətlərə inteqrasiyasının özəyində iqtisadi tərəqqinin aparıcı qüvvəsinə çevrilmiş azad sahibkarlıq dayanır. Təhsil və səhiyyənin yüksək inkişafının sosial nəticəsində olduğu kimi, sahibkarlıq fəaliyyətinin mütərəqqi səviyyəsində də dərin biliklər, maarif və yüksək rifah yer almışdır. Məlumdur ki, sahibkarlığın bir çox ölkələrin adam başına düşən milli gəlirlərində xüsusi çəkisi vardır. Sahibkarlıq subyektlərinin sayı və onların fəaliyyətinin həcmnin artması iqtisadi inkişafa yol açan əsas kəmiyyətlərdir. Həmçinin sahibkarlığın azad hərəkətlənməsi, stimullaşması ilə sosial cəmiyyət arasında da qarşılıqlı, sıx əlaqə mövcuddur. Dünya üzrə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, biznes mühitinin möhkəmlənməsi, azad sahibkarlığın dəstəklənməsi, xarici ticarət əlaqələrinin qurulması ilə investisiyaların cəlb edilməsi paralel olaraq yeni insan kapitalının meydana gəlməsinə səbəb olur. Yaranmaqda olan insan kapitalı aid olduğu cəmiyyətin inkişafında əsas qüvvə olmaqla, iqtisadi artımı iqtisadi inkişafa çevirməyə qadir olan məhfum rolunu oynayır. Beləliklə, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün yaradılmış əlverişli mühit keyfiyyəti yüksək olan əməyə tələbi artıraraq, yeni insan kapitalına investisiyanın artımına zəmin yaradır. Sahibkarlığın iqtisadi inkişafda rolu isə hər bir iqtisadiyyat üçün eyni deyildir. Material resursları, sənaye iqlimi və siyasi sistemlərin müxtəlifliyindən dolayı inkişaf meyilləri hər bir iqtisadiyyat üçün fərqli şəkil almışdır. İstənilən halda, sosial-iqtisadi inkişafda sahibkarlığın əhəmiyyətli və çoxsaylı rolunu qeyd etmək zəruridir.

1. *Sahibkarlıq kapitalın formalaşmasında iştirak edir.* Sahibkarlar cəmiyyətin və malik olduqları hərəkətsiz pulları kapitəla çevirir, həmçinin fəaliyyətə

lazımlı resursların əldə olunması üçün borclanır, istehsal və satışdan vəsaitlər əldə edirlər.

2. *Sahibkarlıq iri səpkidə məşğulluğu artırır.* Sahibkarlar xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xroniki problem kimi daim mövcud olan işsizliyə qarşı silaha sahibdirlər. Çoxsaylı kiçik sahibkarlıq subyektləri belə çox sayda işçi qüvvəsini cəm etməyə qadirdir ki, iri sahibkarlıq yüksək təklifli iş yerləri vəd etməkdədir. Zaman keçdikcə, hədəfində düzgün istiqamət almış sahibkarlıq subyektləri birbaşa və dolayı yollarla iş imkanları yaratmaqla öz fəaliyyətlərinə davam edirlər. Xüsusilə də, təhsilli işsizlik probleminin artmaqda olduğu cəmiyyətlərdə iş imkanlarının genişlənməsinə yönəlmiş digər islahat və tədbirlərin nəticəsində maksimal olaraq 5%-lik artım əldə edilməsinin mümkün olduğu halda, özəl sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı ilə təkcə dolayı üsulla iş imkanı əldə edən işsizlərin kəmiyyət artımı bu faizi aşmaqdadır [1-s,4266]. Müasir şəraitdə innovativ quruluşa sahib beynəlxalq əmək portallarının (Freelancer, Upwork, Fiverr), şəxsi sürücü applikasiyalarının (Uber, Taxify), fərdi e-satış ünvanlarının (eBay, Aliexpress) yaradılması dünya üzərindən milyonlarla təhsilli, xüsusi istedadla malik, bacarıqlı insanların sərbəst iş qrafikləri ilə əməyinin bazarlara çıxarılaraq iş və xidmətlər satışının həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

3. *Sahibkarlıq balanslaşmış regional inkişafa təkan verir.* Demək olar ki, bütün ölkələrdə hər bir region innovativ sahibkarlar üçün araşdırma obyektinə çevrilməkdədir. Bu regionun malik olduğu təbii sərvətlər, region əhalisi, regionda qiymətlər, transit mövqe və bu kimi amillərlə əlaqədardır. Həmçinin, şəhərlərin iqtisadi cəhətdən “zəbt edilməsi” şəhərətrafı və digər regionlarda fəaliyyəti şərtləndirir. Bu isə öz növbəsində əzamanla regionlararası işgüzarlıq fərqlərinin azalmasına səbəb olur, orada biznesin inkişafı ilə paralel təhsil, səhiyyə ocaqlarının, yol qovşaqlarının, əyləncə mərkəzlərinin yaradılmasına imkan yaradır [2-s,611].

4. *Sahibkarlıq iqtisadi gücün təmərküzləşməsini zəiflədir.* İqtisadi güc əsasən sənaye və biznes fəaliyyətləri üzərindən əldə olunur. İri sənaye və biznes

sahiblərinin fəaliyyəti üzrə inkişaf monopoliyaların meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Sahibkarlara güzəştlərin verilməsi, onların özəl fəaliyyətə cəlb olunmasının stimullaşdırılması onlar arasında rəqabəti bərqərar etməklə inkişafa aparacaq, beləliklə zamanla iqtisadi güclərin vahid mərkəzlərdən müxtəlif fərdlərə paylanması baş verəcəkdir.

5. *Sahibkarlıq sərvətinin yaradılması və paylanması iştirak edir.* Bu iştirak ölkədə ədalətli bölgünü çoxsayda insan və geniş coğrafi ərazilər üzrə təmin edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli təşkili ilə inkişaf tempi arasındakı düz mütənasib münasibəti nəzərə alsaq, sürətli inkişaf cəmiyyətin sosial təbəqələrinin sayı üzrə azalma müşahidə olunacaqdır.

6. *Sahibkarlıq ümumi milli məhsulu və adambaşına düşən gəlirləri artırır.* İnnovatorlar həmişə fürsətləri diqqətdə saxlamaqla məşğuldurlar. Onlar fürsətləri dəyərləndirməklə sahibi olduqları bütün resursları səfərbər edərək yeni məhsul və xidmətlər ərsəyə gətirir və bilavasitə iqtisadiyyatın inkişafı üçün bazarları inkişaf etdirirlər. Bu yolla, onlar ölkədə adambaşına düşən gəliri və milli məhsulun artmasına yardım edirlər. Artmaqda olan sahibkarlıq subyektlərinin sayı ilə mal və xidmətlərə artan tələbatı rəqabət şəraitində ödəmək sahibkarların qarşısında duran əsas məsələdir.

7. *Sahibkarlıq yaşayış normasını təkmilləşdirir.* Məlumdur ki, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ölkədə iqtisadi inkişafın xarakterik xüsusiyyətidir. Sahibkarlar öz növbəsində rəqabət amilinin göstərişi ilə müxtəlif çeşiddə mal və xidmətlərin istehsalında son dərəcə aşağı qiymətli (alternativ) məhsulların ərsəyə gəlməsindən dolayı yeniliklər tətbiq edərək insanların daha aşağı qiymətlərlə, daha keyfiyyətli məhsullardan faydalanmasına nail olmağa can atırlar. Bu da ümumi həyat səviyyəsinin yüksəlməsində mühüm rol oynayır.

8. *Sahibkarlıq ölkə üzrə ixracı genişləndirir.* Sahibkarlar ölkədə iqtisadi inkişafın vacib tərkib hissəsi olan xarici ticarətin (ixrac) genişlənməsinə şərait yaradırlar. Onlar öz fəaliyyət imkanları ilə ixrac əməliyyatlarından böyük miqdarda xarici valyuta axını reallaşdırmağa qadirdirlər. Bu yöndə xarici ticarət

əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi iqtisadi inkişafı müvafiq seqmentlər üzrə təminat altına alır.

9. *Sahibkarlıq innovasiyalara yol açır.* Daim yeniliklər axtarışında olan, öz rəqiblərini ən yeni məhsullar, xidmətlərlə üstələmək, öz müştərilərinin etimadını ucuz qiymətlər, daha keyfiyyətli və üstün çeşidlərlə qazanmaq, daha az məsrəflərlə daha çox səmərə əldə etmək, öz istehsal qüvvəsini daha az “zəhmətə” sövq etməklə fəaliyyətini məhz yenilik, ixtira və kreativlik üzərindən tərənnüm etdirən innovatorların hər bir iqtisadi addımı sosial-iqtisadi inkişaf üçün bir töhfədir.

10. *Sahibkarlıq yeni biznesləri təşviq edir.* Daha əvvəl barəsində qeyd etdiyimiz beynəlxalq dəstəkli e-ticarət şəbəkələrinin yaranması, beynəlxalq pul köçürmələri, beynəlxalq yükdaşımaları və poçt xidmətləri göstərən şirkətlərin yaradılmasına zəmin yaratmış oldu. Başqa bir misalla, müasir dövrdə istehsal edilən smartfonlar, mobil cihazlar üçün aksesuar və digər vasitələr istehsal edən şirkətlərin sayının artması da bu qəbildəndir.

11. *Sahibkarlıq sosial dəyərlər yaradır.* Qabaqcıl texnikadan istifadə ilə regionun müxtəlif nöqtələrində internet şəbəkəsinin ucuz qiymətlərlə qurulması kimi xidmət təklif edən bir şirkətin misalı, yaradılacaq sosial dəyərlərin anlaşılması üçün olduqca bəsitdir. İnternet vasitəsilə istənilən sahədə ən son informasiyanın əldə olunması ilə şəxsi inkişafın, region mərkəzində yerləşən ödəmə məntəqələrinə yaxınlaşmadan ödəmələrin həyata keçirilməsi ilə mənəvi və iqtisadi azadlığın əldə olunması cəmiyyətin fərd-fərd inkişafının tərəqqisidir. Misalımızın ötən onilliyə xas xarakter daşımaya baxmayaraq, günümüzdə də müxtəlif sahibkarlıq fəaliyyətləri üzrə alıcı, istifadəçi olmağımızla bərabər, sosial dəyərlərə yiyələnməkdə davam edirik. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrə məxsus ən son ixtiraları ilə imitatorlar tərəfindən təmin edilməsi də sosial dəyərlərin uzlaşmasında xüsusi rol oynayır. Əbəs deyil ki, dövrün ən iri sahibkarlıq subyektləri öz biznes fəaliyyətlərini sosial problemlərin həlli istiqamətində davam etdirirlər.

Sahibkarlığın yaratmaqda olduğu sosial-iqtisadi dəyərlərlə paradoksal olaraq innovasiyalı müasir şəraitdə yüksək rəqabət mühitində müxtəlif sahibkarlıq növlərinin sürətli inkişafı bir çox subyektlər və fərdlər üçün iqtisadi fəaliyyət üzrə karyera seçimlərini məhdudlaşdırır. Lakin, istənilən halda sahibkarlıq iqtisadi inkişafda katalizator rolunu oynamaqla, zəncirvari inkişafa səbəb olur. Bəlkə də, iqtisadiyyat, məhz elə sahibkarlığın yaratdığı effektlərin bu və ya dolayı mənada öyrənilməsindən ibarətdir.

Respublikamızda da sahibkarlığın ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında xüsusi payı vardır. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı dinamikasını nəzərdən keçirdikdə (01.01.2017 tarixinə) xüsusi müəssisələrin sayının 95,017 (ümumi müəssisə və təşkilatlar – 107358), fərdi sahibkarların sayının isə 685,406 olduğunu görürük. Həmçinin, yeni yaradılmış xüsusi müəssisələrin sayı 7,804 (ümumi müəssisə və təşkilatlar – 8012), ləğv edilmiş xüsusi müəssisələrin sayı isə, 845 (ümumi müəssisə və təşkilatlar – 979) olmuşdur [3].

Hal-hazırda Azərbaycanda ixracın stimullaşdırılması baxımından sahibkarlığa dövlət dəstəyinin göstərilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafında sahibkarlığın rolunu daha da artırmaqdadır. Belə ki, strateji yol xəritələri üzrə ixrac potensialının təhlili zamanı qeydə alınan nəticələrə əsasən, ölkəmizdə 2016-cı ildə yalnız kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən 28,8 milyard manatlıq məhsul istehsalı həyata keçirilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsi məlumat verir ki, məhsulların 65,4%-i mədən, 28,5%-i emal, 5,3%-i elektrik enerjisi, qaz, buxar istehsal, bölüşdürmə və təchizat, 0,8%-i isə, su təchizatı sektorunda istehsal edilmişdir. Emal üzrə qida məhsulları 4,1%, toxuculuq sənayesi məhsulları 2,6 dəfə, geyim 39,1%, ağac emal və ağac məmulatları 23,1%, kağız, karton istehsalı 7,3%, poliqrafik məhsullar 1,7%, metallurgiya məhsulları 2,0%, kompüter məhsulları və elektron cihazlar 10,6%, elektrik avadanlıqları 2,3 dəfə, maşın, qoşqular və yarımqoşqular 41,9%, mebel istehsalı 10,7%, təmir və quraşdırma işləri isə 42,2% artmışdır [4].

Bu məlumatlara əsasən ötən illərin göstəriciləri ilə müqayisədə müəyyən ölçüdə artım müşahidə olunur. Lakin, yerli sahibkarların maraqları və yerli

bazarların qorunma mexanizmləri, dövlətin iqtisadi təmzinləmə, vergi siyasəti, rəqabətli mühitin yaradılması, özəl sektor üzrə əməyin ödənilməsi, ölkəyə xarici investisiya axını, sahibkarların münasib şərtlər ilə istehsal kreditləri əldə etməsi, regionlarda sahibkarlığın təşviqi, biznesmenlərin maliyyələşdirilməsinin asanlaşdırılması istiqamətlərində görülməyə çalışılacaq işlərin intensivləşdirilməsi ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sözügedən strateji yol xəritəsinin göstərişlərində olduğu kimi, dövlət sahibkarların xarici iqtisadi fəaliyyəti üzrə əlaqələrin faydalılığını artırmaq üçün ilk öncə təkmil tənzimlənmə siyasəti qurmalıdır ki, xüsusilə, gömrükt, vergi və qeyri-tarif mexanizmlərindən istifadənin optimallığı yüksəldilməlidir. Beləliklə, bütün bunları ümumiləşdirsək, aşağıdakı prioritet yanaşmaları qeyd edə bilərik:

- xarici sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə yeni bazarların təsis edilməsi ilə sahəvi normativ-hüquqi baza üzərində əlavə və dəyişikliklərin həyata keçirilməsi;
- ixraca yönəlmiş, innovativ məhsul (iş, xidmət) istehsal edən sahibkarların stimullaşdırılması;
- ölkələrarası ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, ölkənin ixrac potensialına malik sahibkarların xarici nümayəndəliklərinin fəaliyyətinin yaradılaraq genişləndirilməsi;
- mümkün beynəlxalq partynorluq imkanlarının dəyərləndirilməsi, milli istehlak malları istehsalı, yüksək texnologiya və e-xidmətlər sferasında, habelə mübadilə istiqamətində xarici əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

1.2 Sahibkarlığın təşkili prinsipləri.

Müasir iqtisadiyyatın sürətli və davamlı inkişafda olmasının sahibkarlığın durmadan inkişaf etməsi ilə sıx əlaqədə olduğunu qeyd etdik. Bu inkişafda yalnız iqtisadi və hüquqi cəhətdən düzgün təşkil olunmuş nisbi uzunömürlü sahibkarlıq fəaliyyəti pay sahibidir. Sahibkarlığın təşkili prinsipləri də öz növbəsində fəaliyyət effektivliyinin əldə olunmasını təmin edəcək bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsinə əsaslanır. Sahibkarlığın təşkili prinsiplərinin hüquqi və iqtisadi aspektlər üzrə iki qrupda təqdim edilməsi daha məqsədəuyğundur. Hüquqi cəhətdən sahibkarlığın təşkili hər bir ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən prosedurlar üzrə həyata keçirilir. Bu prosedur xətti əsasən, sahibkarlıq fəaliyyətinin müvafiq növləri üzrə dövlət qeydiyyatını, lisenziyalaşdırılmasını, hüquqi müqavilələrin imzalanmasını, əmlak üzrə məsuliyyətin müəyyən edilməsini və bu kimi məsələləri nəzərdə tutur. Fəaliyyətin hüquqi cəhətdən təşkili reqlamentə uyğun aparıldığından xüsusi prinsipləri dövlət orqanları tərəfindən, azseçimli formalarda müəyyən edilir. Bununla belə, bu prinsiplərin gözlənilməsi sahibkarlığın təşkilinin ilk mərhələsində yer alır. Sahibkarlığın iqtisadi cəhətdən təşkili isə fəaliyyətin iqtisadi hərəkətliliklə genişlənərək aid olduğu sferada güclü mövqeyə sahib ola bilməsindən dolayı olduqca mürəkkəb prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- sahibkarlığın onun fəaliyyət növünü, istiqamətlərini, idarəetmə və nəzarət formalarını bəlli edən fəaliyyət konsepsiyasına malik olması;
- biznes plan tərtibatı – o, sahibkarın ideya və görüşlərinin, planlarının, hərəkət xəttinin cizgisidir;
- fəaliyyət üzrə təsisçilərin, təşkilati-hüquqi formanın, stukturun, mülkiyyət formasının müəyyən edilməsi;
- istehsal olunacaq məhsula, göstəriləcək xidmətə, görülməli işlərə dair istehlakçıların, tədarükçülərin, təchizatçıların seçilməsi;
- peşəkar kadrların cəlb olunması;

- qanunla qadağası nəzərdə tutulmayan bütün növ səmərə qazandıracaq resurların cəlb olunması və onlardan istifadə imkanlarının əldə edilməsi;
- mövcud mühitdə baş verə biləcək dəyişikliklərə, bazarda yaranmış yeni strukturlu tələbə anında dönüş etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması;
- göstərilən fəaliyyətə müxtəlif dövr intervalları ilə innovativ prinsiplərin daxil edilməsi.
- marketinq tədqiqatlarının fasiləsizliyi [12-s,248].

Təbii ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz məzmunla sahibkarlığın təşkili prinsiplərini məhdudlaşdırma bilmərik. Buna baxmayaraq, sadalanan hər bir prinsipin gözlənilməsi üçün müəyyən şərtlər mövcuddur ki, bunlara sağlam rəqabətli mühit, sahibkarların mənafeinə xidmət edən, onları müəyyən mənada müdafiə edən iqtisadi sistemin olması nümunədir. Ümumiyyətlə, sahibkarlığın təşkili üçün aşağıda qeyd olunan şərtlər üzrə təminatın olması da xüsusi əhəmiyyətə malikdir:

- fəaliyyət növündən, quruluşundan asılı olmayaraq, bütün sahibkarlar arasında istənilən növ ehtiyatların əldə edilməsinə nəzərən bərabər hüquq və imkanların olması;
- fəaliyyət ilə əlaqədar istifadə olunan əmlakın toxunulmazlıq, sahibin sərbəst fəaliyyət hüququna malik olması;
- sahibkarın qarşılaşdığı arzuolunmaz hallarda dəymiş zərərlərin kompensasiyası üzrə təminat;
- sosial, xüsusilə, təhsil, səhiyyə, idman sahələrində, milli-mədəni maarif üzrə inkişafa təkan verən fəaliyyət növləri üzrə dövlətin təşəbbüsü ilə investisiya fəaliyyətinin təşviqi;
- sahibkarlar üçün əlverişli psixoloji mühitin mövcudluğu.

Məlumdur ki, nəzərdə tutulan məsələnin yaradılması, təşkili, ərsəyə gətirilməsi üçün müəyyən edilmiş prinsiplər hüquqi aspektlərə, iqtisadi-nəzəri qanunauyğunluqlara və ya təcrübədən keçirilərək uğurla nəticələnmiş hadisələrin icmallaşdırılmasına əsaslanır. Lakin, innovativ sahibkarlıq mövzusunda gəldikdə, xalis prinsiplərin vurğulanaraq, iqtisadi qanunlarla

örtülməsi bir qədər reallıqdan kənar olardı. Məhz elə bu barədə sahibkarlığı metodiki tədris səviyyəsinə yüksəldən Peter Ferdinand Draker (1909-2005) özünün “Innovation and Entrepreneurship” kitabında yazır:

“Bütün təcrübəli həkimlər “möcüzəli şəfa”nın şahidi olmuşlar. Fərqli xəstəliklərdən əziyyət çəkən müxtəlif insanların spontan formada, yaxud inanclar və şəfa ocaqlarının vasitəsilə, elmi əsasa malik olmayan faktorlarla tam sağaldığını dəfələrlə müşahidə etmişlər. Bəli, bu gerçəkdir. Lakin, bu gün bu tip müalicə metodlarının elmi metodologiyası, dərsləyi mövcud deyil, hətta, şifahi olsa belə, elm ocaqlarında tədris edilmirlər. Eynilə, innovativ uğurların bir çoxu da buna bənzəyir, ya təsadüfidir, gözlənilməzdir, ya da əvvəllər təşkilati sistemliliyə malik olmadan nəticələnmişdir. Bu isə, öyrənilə və öyrədilə bilməz. Lakin, ortada almaz qədər dəyərli ideaların mövcudluğu, onları necə reallaşdırmağın lazım olduğunu bəlli edən elmi əsaslı prinsipləri ortaya çıxara bilmişdir.” [5-s,248].

Davamı olaraq, P.F.Draker sahibkarlığın təşkilində innovasiyanın 5 prinsipini qeyd edir.

1. Sistemlilik – bu məqsədlərlə fürsətlərin araşdırılması arasındakı qarşılıqlı əlaqədir. İnnovativ uğurlar məqsədlərin fürsətlərə ardıcıl, zamanında inteqrasiyası ilə mümkündür. Lakin, bu heç də bəsit deyil, əksinə müxtəlif sahələrdə, ərazilərdə, fərqli demokrafik vəziyyətlərdə sistematik yanaşmaya sahib olmayan innovator sadəcə təsadüflərə ümid edə bilər.
2. Konseptual və perseptual amillərin sintezi – bu elmi qavramın duyğularla (hisslərlə) sintezidir. Kağız üzərinə köçürülmüş biznes plan güclü iqtisadi məzmunu malikdir. Lakin, onun müddəələrindən birində nəzərdə tutulan sosial araşdırma zamanı cəmiyyətin hiss və düşüncələrinə daxilolma, onu hissələrlə dərkətmə, mənəvi ehtiyacların ortaya çıxarılması, insanları dinləmək və anlamaq imkanlarının səviyyəsi iqtisadi məzmun qədər önəmlidir.
3. Sadəlik – bu uğurlu innovativ məhsul və xidmətlər üçün vahid prinsipdir. Fəaliyyətin təşkili zamanı istehsal olunan, təklif edilən sadə , açıq-aydın

təqdimatlı, tələbə fokuslanmış dizaynda olmalıdır. Əgər fəaliyyət üzrə məhsul və xidmətlər fərqli istiqamətlərə şaxələnərək mürəkkəb forma alarsa, bu innovatorun artıq məğlubiyyəti anlamına gəlməlidir. Çünki, müştərilərin məhsul və xidmətlər üçün söyləmiş olduğu təriflərdən biri, məhz, “istifadəsi çox rahatdır” kəlimələri ilə ifadə olunmuşdur.

4. Kiçikdən başlamaq – bu “sənaye inqilabı”na hədəflənən məqsədlərin deyil, kibriti kibrit qablarına yerləşdirməklə fəaliyyət göstərən, sonradan avtomatik kibrit qablaşdırma ilə innovasiya edəcək subyektin məqsədinin gerçək ola biləcəyini ifadə edir. Kiçik həcmli yatırım, azsaylı alıcılar və limitli bazar innovasiyaları labüd edir, hər uğurlu addımla fəaliyyətin əhatə dairəsi böyüməyə davam edir.
5. Liderlik – bu daim davam edən rəqabətdə mübarizə aparmağın zəruri olduğunu ifadə edən prinsip olmaqla, liderliyi hədəf almayan fəaliyyətin innovasiyaların mövcudluğu şəraitində yaşaması barədə şübhələr doğurur. Bu məqsəd fəaliyyət subyektini innovasiyalara təhrik edir, onu durmadan araşdırmalara sövq edərək, öz liderlik hədəfinə yeniliklərlə çatmaqda kömək edir.

Beləliklə, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili prinsiplərini müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirmiş olduq. Həmçinin, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilində mühasibat uçotu əməliyyatlarının avtomatlaşdırılmasında proqram təminatının seçilməsi də olduqca mühümdür. Fəaliyyətin həcmindən asılı olaraq fəaliyyətin ayrı-ayrı bölmələrindən daxil olan məlumatları vahid bazada cəmləmək, bütün növ əməliyyatlara kənardan nəzarət etmək, bölmələrarası əlaqənin qurulması baxımından müxtəlif *ERP (Enterprise Resource Planning)* sistemlərindən istifadə etmək zəruridir. Əbəs yerə deyil ki, bu gün iri biznes sahibləri ERP sistemlərinin qurulmasına iri həcmli yatırımlar edir, onun daimi olaraq sazlanmasını, fəaliyyətinin dəqiqliyini nəzarətdə saxlayır, sistem istifadəçiləri üçün təlimlər keçirir, bir sözlə, kontrollinq üzrə maksimal səmərə əldə etməyə çalışırlar. Fəaliyyətin təşkilində xüsusi yer tutan, fəaliyyətə nəzarəti elektron qurğular üzərindən təmin edən ERP sistemlərinin qurulmasına

ölkəmizdə də müxtəlif şirkətlər maraq göstərməkdədirlər. Belə ki, fəaliyyətin inkişafında özünəməxsus rolunu oynayan ERP sistemi həllər aləti olmaqla, optimal fəaliyyətə rəvac verməsindən dolayı sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili üçün onun seçilməsi, tətbiqi, işçi və idarəetmə heyəti üzrə təlimatlandırılması xüsusi prinsip hesab edilməlidir.

1.3 Sahibkarlıq fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazası.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazası dedikdə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, Milli Məclisin qanunları, həmçinin, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları nəzərdə tutulur. Sahibkarlığın prinsiplərinin, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin, onun dövlət tərəfindən müdafiə və təqdir olunmasının forma və üsullarının, sahibkarların dövlət orqanları və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının yaratdığı qurumlarla qarşılıqlı münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa əsaslanır. Bu qanunun 2-ci maddəsində qeyd olunur:

- Sahibkarlıqla bağlı münasibətlər mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və sahəsindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya aktı, “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, bu Qanun və bunların əsasında qəbul edilən digər qanunvercilik aktları ilə tənzimlənir. [6]

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələri sahibkarlıq fəaliyyətinə birbaşa və ya dolaylı yolla sirayət edir. İlk öncə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan maddələrin bir çoxunu nəzərdən keçirək.

18 oktyabr 1991-ci il tarixli Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktının 23-cü maddəsində qeyd olunur:

- Azərbaycan Respublikasında hər bir iqtisadi fəaliyyət bazar münasibətlərinə və sahibkarlıq azadlığına əsaslanır. [7]

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “İqtisadi inkişaf və dövlət” adlı 15-ci maddəsində qeyd olunur:

- I. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir.
- II. Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir [8].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Azad sahibkarlıq hüququ” adlı 59-cu maddəsində qeyd olunur:

- Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər [8].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Mülkiyyət” adlı 13-cü maddəsinin 1-ci bəndində qeyd olunur:

- Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur [8].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqəli maddə və bəndləri vətəndaş cəmiyyətinin yaradılaraq, onun sosial-iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olmasını, azad sahibkarların mülkiyyətinin toxunulmazlığını, onların hüquqlarının müdafiə olunmasını nəzərdə tutur, qanuni çərçivədə istənilən növ fəaliyyətin təşkil edilməsində subyektlərin sərbəstliyini təmin edir. Sahibkarların istənilən subyekt tərəfindən dəymiş zərərlərin aradan qaldırılması barədə tələb hüquqları vardır. Bu hüquq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ” adlı 68-ci maddəsində yer almışdır:

- I. Cinayət, habelə hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində zərər çəkmiş şəxsin hüquqları qanunla qorunur. Zərər çəkmiş şəxsin ədalət mühakiməsində iştirak etmək və ona vurulmuş zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır.

- II. Hər kəsin dövlət orqanlarının, yaxud onların vəzifəli şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququ vardır [8].

Xaricdən investisiyaların cəlb edilməsi ilə yaranan sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi bazasını təşkil edən digər normativ materiallardan biri də Azərbaycan Respublikasının “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” qanunudur. Qanunda göstərilir ki, bu Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edir. Qanun xalq təsərrüfatında xarici maddi və maliyyə ehtiyatlarının, qabaqcıl xarici texnikanın və texnologiyanın, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunmasına, bunlardan səmərəli istifadə edilməsinə yönəlmişdir və xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir. Bundan əlavə, qanun xarici investisiya qoyulmuş müəssələrin yaradılması, fəaliyyəti və xarici investisiya üçün dövlət təminatını kimi müddəaları əks etdirir.

Yuxarıda göstərilən qanunlarla yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətini dolaylı yolla səciyyələndirən, bu fəaliyyət üzrə iqtisadi-hüquqi münasibətləri bu və ya digər formalarda tənzimləyən bir sıra qanunlar da mövcuddur ki, bunlar Azərbaycan Respublikasının “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında”, “Valyuta tənzimi haqqında”, “Torpaq islahatı haqqında”, “Haqsız rəqabət haqqında”, “Reklam haqqında”, “Müflisləşmə və iflas haqqında” və digər qanunlarıdır [9]. Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsi, sahibkarlığa dəstəyin göstərilməsi ilə sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, subyektlərin sahibkarlıq fəaliyyətində stimullaşdırılması istiqamətində işlərin görülməsi həmçinin digər normativ aktlar - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, Milli Məclisin qanunları, həmçinin, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları ilə həyata keçirilir. Buna misal olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı (“Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında”), bu fərmanla təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi

haqqında qaydalar”, “Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət növlərinin siyahısı”, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 mart 1998-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əmtəə birjası fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydaları”nı göstərə bilərik. Sözügedən qaydaların tətbiqinə qədər ölkədə lisenziya verilməsi tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayı 240 üzərində idi. Qaydaların tətbiqi ilə bu cür fəaliyyət növlərinin sayı 30-dək endirildi, lisenziyaların müddəti uzadıldı, onların verilməsi proseslərində şəffaflığın təmin edilməsi həyata keçirildi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyun 1996-cı il tarixli “İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə” 463 nömrəli fərmanı və “İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə”, “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” və “Alkoqollu içkilər, etil (yeyinti) spirti və tütün məmulatı istehsalının, idxalının və satışının tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarında dəyişikliklər edilməsi barədə 22 iyul 2009-cu il 134 nömrəli fərmanı iqtisadi münasibətlər üzrə müvafiq dövlət nəzarətinin tətbiqini, nəzarətin daha məqbul vasitələrinin seçilməsinin, bazar münasibətlərində arzuolunmaz halların qarşısının alınması, sahibkarların hüquqlarının daha etibarlı müdafiə olunmasını nəzərdə tutur. Qeyd etdiyimiz “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 yanvar 1999-cu il tarixli fərmanı sahibkarlıq fəaliyyətini yoxlayan və nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanları tərəfindən sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması, sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı, lisenziyalaşdırılması zamanı əsassız maneələrin yaradılaraq, işlərin uzadılması, qanunsuz hərəkətlərin qarşısının alınması istiqamətində ən əhəmiyyətli addımlardan biri oldu.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində məqsədi ölkədə kiçik, orta və iri sahibkarlığın inkişafı və bu sahədə dövlət qayğısının artırılması istiqamətində təkliflərin hazırlanaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etmək olan qurum – Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Sahibkarlar Şurası yaradılmışdır. Yaradılması Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 avqust 2002-ci il tarixli fərmanına əsaslanan bu qurumdan əlavə, ölkə başçısının həmin tarixli fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamə” və Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları” təsdiqlənmişdir. Daha sonra Nazirlər Kabinetinin bu fərmanın icrasının təmin edilməsi məqsədilə “Ölkədə sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı digər mənbələrdə nəzərdə tutulan vəsaitlərin Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunda cəmləşdirilməsi haqqında” qərarı ilə “Kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı”, “Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün məcburi köçkünlərə kreditlərin verilməsi”nə dair və büdcədə digər sahibkarlıq və məşğulluq tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan hissənin Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna transferi həyata keçirilmişdir.

Sahibkarlığın hüquqi bazasını təşkil edən digər fərmanlardan biri də, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 sentyabr 2002-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” fərmanıdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına təkan vermək, müxtəlif sənaye və təsərrüfat sahələrinin yaradılması və müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” cəmi bir il ərzində proqramda göstərilən prosedurların həyata keçirilməsi ilə 650 sənaye və emal müəssisəsi öz fəaliyyətinə start vermiş, yol qovşaqları, su və qaz kəmərləri istifadəyə verilmiş, rabitə, turizm kimi sahələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində böyük, əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

Daha öncə qeyd etdiyimiz, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün normativ-hüquqi baza rolunu oynayan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları normativ aktları, iqtisadi-hüquqi sahə üzrə fəaliyyətə sahib dövlət komitələri, nazirliklər və başqa hakimiyyət orqanlarının, Təlimat və Qaydaları da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə xarici iqtisadi fəaliyyəti olan sahibkarların idxal-ixrac və digər əməliyyatları üzrə proseslərin təkmilləşdirilməsi və inkişaf istiqamətində müəyyən edilmiş 24 dekabr 2001- ci il tarixində Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin təsdiq etdiyi, 24 dekabr 2001- ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin qeydə aldığı Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən mal çıxarılanda zəruri olduqda və müvafiq müqavilələrdə, normativ-hüquqi aktlarda və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutduqda malın mənsəyi haqqında sertifikat verilməsi haqqında Qaydaları” xüsusi rola malikdir. Bundan başqa, sahibkarların müvafiq fəaliyyətləri üzrə dövlət qarşısında olan vergi öhdəliklərini, onların ödənilməsinə, ödəyicinin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi də sahibkarlığın müəyyən mənada normativ-hüquqi bazasına daxildir.

Bununla da, ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinə dair bir sıra Qanunlar, Fərmanlar, qərarlar, eləcə də qanunvericilik aktlarının məzmununu, onların nəzərdə tutduğu məqsədləri qeyd etməklə, onların mütləq izlənilməsilə sahibkarlığa göstərdiyi mümkün təsirləri şərh etmiş olduq.

FƏSİL II. İNNOVASIYALI SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN MÖVCUD PROBLEMLƏRİ.

2.1 Təhlilin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri.

Hazırki dövrdə sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir edən xarici amillər, əsasən cəmiyyətdə baş verən iqtisadi, sosial və siyasi dəyişikliklərlə əlaqədardır. Bu təsirlər həm müsbət, həm mənfi xarakterli olmaqla sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə müxtəlif səviyyələrdə təsir edir. Digər tərəfdən fəaliyyətin nəticələrinin daxili amillərdən qaynaqlanan dəyişkənliyi də mövcuddur ki, bu şəraitdə də idarəetmə subyektlərinin fəaliyyətin fasiləsizliyi və səmərəliliyin artırılması istiqamətində müvafiq qərarlar verməsi zərurəti yaranır. Bu kimi iqtisadi qərarlar isə performans təhlili nəticəsində formalaşır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilinin mahiyyətini qərarlar qəbuletmə xüsusunda ifadə edən London Professional Maliyyə Menecərləri İnstitutunun üzvləri təhlilin aparılması məqsədlərini bu cür qeyd etmişlər:

- ilk olaraq təhlilin məqsədi qarşıya qoyulmuş hədəfə nəzərən əldə olunmuş nəticəyə təsir edən amilləri müəyyən etməkdir;
- müxtəlif dövrlərdə əldə olunmuş nəticələrin, həmçinin bu nəticələrə təsir edən göstəricilərin də daxil olduğu müqayisə ediləbilən məlumatlar bazasının yaradılmasıdır;
- cari fəaliyyət dövrü üçün maddi-texniki, maliyyə, əmək ehtiyatları üzrə potensial sahələrin müəyyən edilməsi, cari dövrdə subyektin malik olduğu bütün resurslardan optimal istifadənin təmin edilməsi ilə perspektiv imkanların artırılmasıdır [10-s,11].

İnnovativ sahibkarlıqda fəaliyyət tsiklinin müxtəlif mərhələlərində aparılan təhlilin məqsədləri bir-birindən fərqli ola bilər. Lakin, ümumi nəzər ilə innovativ sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilinin həqiqətdə iqtisadi təhlilin ən mürəkkəb hissəsi ola biləcəyini və onun ümumi məqsədlərini ifadə etmək üçün

inglis iqtisadçısı, innovasiya sahəsində müasir iqtisadiyyata töhfələr vermiş K.Frimanın (1921 – 2010) fikirlərini qeyd etmək istərdim:

“Innovasiyalı fəaliyyət yeni məhsulun ərsəyə gəlməsi üçün texniki güc, əl əməyi, dizayn, idarəetmə və kommersiya hərəkəti ilə əhatələnmiş marketing kimi məhfumları özündə cəm etmişdir.” [11-s,19]

Əsasən, sənayedə innovasiyaların tədqiqi və tətbiqi ilə məşhurlaşmış K.Frimanın fikirlərini yeni məhsulla bərabər yeni xidmətlərə də aid etmək mümkündür. Beləliklə, innovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilində ümumi məqsəd bu fəaliyyətə iqtisadi tamlıq verən, onu təşkil edən, onu yekun formada birləşdirən tərkibi fəaliyyətlərin hansı səviyyədə effektiv olduğunu müəyyən etməkdir. Düzgün sistemləşdirilmiş təhlil əzsəmərəli texnikanın yenisi ilə əvəz olunmasına, gəlirləri yüksəldəcək yeni marketing siyasətinə keçidə, daha səriştəli və ixtisaslı kadrların idarəetməyə cəlb edilməsinə zəmin yaradacaqdır. Məlumdur ki, hər bir köməkçi sahənin performansının təhlili onun ümumi iqtisadi səmərəyə təsirini müəyyən edir və bu təhlilin meyarı sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi hesab edilir. Bu barədə digər paraqraflarda ətraflı bəhs edəcəyik.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri təhlilin məqsədlərindən dolayı nəticələr əldə etmək üçün aparılan təhlilin vəzifə ardıcılığını müəyyən etməli, təhlilin öz vəzifələrini icra etməsi üçün lazım olan bütün alətləri səfərbər etməlidir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin növündən asılı olaraq təhlilin şaxələnən vəzifələri müxtəlif olsa da, onun ümumi vəzifələrini dəyişməz hesab edə bilərik. Baxmayaraq ki, dünya iqtisadçıları təhlilin vəzifələri barədə say etibarında, vəzifə ardıcılığında ortaq fikirdə deyillər, lakin, fəaliyyətdə böyük dəyişikliklərlə, iri həcmli islahatlarla nəticələnək 6 müxtəlif təhlil vəzifələrini qeyd edə bilərik.

Təhlilin birinci vəzifəsi sahibkarlıq fəaliyyətinə hazırlıq mərhələsində biznes-plan tərtibatının iqtisadi və hüquqi cəhətdən əsaslandırılmasının araşdırılmasıdır. Bu öz növbəsində təhlil aparən subyektdən retrospektiv yanaşma tələb edir. Keçmiş ayları və ya illəri əhatə edən, elmi, iqtisadi əsası olmayan, əzsəmərəli iqtisadi

əməliyyatlar, əhatə dairəsi zəif olan təlimatlar, sahibkarlıq fəaliyyətinin gedişində mövcud olan iqtisadi qanuna uyğunsuzluqlar məcmu informasiya halına salınır, keçmişdə fəaliyyət nəticələrinə təsir etmiş və gələcəkdə də bu ehtimalı özündə əks etdirən proseslər aşkar edilir. Təhlilin bu vəzifəsi təhlil edən subyektin prospektiv yanaşma mərhələsinə keçidi ilə yekunlaşır.

Təhlilin ikinci vəzifəsi biznes-planı üzrə iqtisadi hərəkətlərlə (vəzifələr, öhdəliklər, tapşırıqlar, sifarişlər) bağlı iş axışlarının optimallığının və obyektivliyinin yoxlanılmasıdır. Təhlilin bu vəzifəsi əsasən istehsal olunmuş məhsulun, görülmüş işlərin, yerinə yetirilmiş xidmətlərin, dövlət və digər iqtisadi subyektlər qarşısında olan öhdəliklərin icrası ilə bağlı kəmiyyət, keyfiyyət göstəricilərini müəyyən etməyi, obyektivliyini, onların normativ proqramlara uyğunluğunu nəzərdə tutur. İnnovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyəti subyektini olan, beynəlxalq sərnəşin daşıma, ölkəmizdə isə yalnız taksi xidməti təklif edən “Uber”in müəyyən vaxt ərzində, pulsuz gedişlərdən faydalanan istifadəçilərinin sayının artması, planlaşdırılan, satış artımını reallaşdırmamış, yekunda iqtisadi səmərə aşağı düşmüşdür. Aparılan təhlil nəticəsində bir istifadəçinin müxtəlif mobil nömrələrlə pulsuz gediş imkanından istifadə etməsi ortaya çıxmış, proqram əlavəsinə yeni şərtlər əlavə edilməklə bu halın qarşısı alınmışdır. Əyani olaraq buradan məlum olur ki, biznes planının yerinə yetirilməsi tam optimallığın əldə olunması deyil, fəaliyyətin obyektivliyinin yoxlanılması da olduqca mühümdür.

Təhlilin üçüncü vəzifəsi sahibkar subyektin (subyektlər) malik olduğu ehtiyatlardan – material, əmək və maliyyə resurslarından hansı səviyyədə istifadə etməsinin yoxlanılmasıdır. Nümunə olaraq sənaye sahəsində qurğulardan, avandanlıqlardan, digər texnologiyalardan, işçi qüvvəsindən (işçilərin sayı, tərkibi, vəzifə bölgülər, iş saatları), maliyyə resursları olan əsas və dövriyyə kapitalından istifadənin optimallığı məhz bu məqsədlə tədqiq olunur. Xüsusilə də, əldə olunmuş bütün resurslardan qənaətlə istifadə edilib-edilməməsinin yoxlanılması təhlilin aparıcı vəzifələrindən biri kimi də qəbul edilə bilər.

Təhlilin dördüncü vəzifəsi gəlirlər yaradan fəaliyyətə nəzarətin artırılması və maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə vəziyyətinin təhlili onun bütün dövrlər üçün, bütün sahələr üzrə göstərmiş olduğu performansın nəticələrini ən çalarlı formada əks etdirən araşdırmaadır. Bu təhlilin ən mühüm xüsusiyyəti həm sahibkarlıq subyektini (subyektlər) daxili və xarici mühitlə əlaqədə qərar verəbilmə qabiliyyəti ilə təmin edir, həm də xarici maraqlı tərəflərin bu sahibkarlıqla bağlı qərarlar qəbul etməsində xüsusi rol oynayır.

“Kredit mütəxəssisi soruşa bilər:

- *Şirkətinizə müəyyən müddətə verilən pul məbləği üzrə kredit riskləri varmı?*
- *Şirkətinizdə ödəmə qabiliyyəti üzrə idarəetmə hansı səviyyədədir?*
- *Şirkətinizin maliyyə və dividend siyasəti ilə əlaqədar digər risklər mövcuddurmu?”* [13-s,2].

Beləliklə, fəaliyyətin maliyyə nəticələrinin effektiv təhlili həm daxili nəzarət sistemi formalaşdıracaq, həm də yeni partnyorlar, müştərilər qazandıracaq, yeni maliyyə imkanları əldə etdirəcəkdir.

Təhlilin beşinci vəzifəsi fəaliyyətin bütün mərhələlərində tamamilə yeni, yaxud istifadə olunan lakin, maksimal səmərə əldə etmədən istifadə olunan ehtiyatların aşkarlanaraq fəaliyyətə cəlb olunmasını qəsd edir. Məhz innovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinə xas olan bu müddəa mütəmadi olaraq təhlil obyektinə çevrilməli, ən yeni resurslardan istifadə təmin edilməlidir. Yeni bazar şəraitində, elektron işəgötürən-işçi münasibətləri çərçivəsində reallaşmış freelancer – ştatlı işçi əvəzetməsi təhlilin bu vəzifəsinin qənaətli-optimal nəticəyönümlü olmasını sübuta yetirmişdir.

Təhlilin altıncı vəzifəsi idarəetmə strukturunun verdiyi iqtisadi qərarların qüvvəsinin, səmərəliliyinin yoxlanılmasından, onun daxili və xarici təsir imkanlarının araşdırılmasından ibarətdir. Təbii ki, bununla bərabər düzgün iqtisadi qərarlar aid olduqları zamanı əhatə etməlidir. Bu fikri məşhur amerikalı sahibkar Li Ayikokanın sözləri ilə tamamlayıram.

“Hətta doğru bir qərar yanlışdır, çünki o zamanından gec qərara alınmışdır.”

İqtisadi fəaliyyətin təhlili üçün tarixi əməliyyatlar, qərarlar, hərəkətlər əsasında yaradılmış iqtisadi informasiya sistemə ehtiyac vardır. Təhlilin effektivliyi bu sistemə daxil edilən məlumatların məzmunu, kəmiyyəti və keyfiyyətindən bilavasitə asılıdır. İqtisadi təhlilin müxtəlif informasiya mənbələri mövcuddur ki, bu mənbələrə daxili, xarici, şifahi, yazılı, daşınan, uçotdaxili, uçotxarici və s. nümunə göstərmək mümkündür [14-s,53]. Lakin, bütün bu informasiya mənbələrini 3 böyük qrupda cəm etməyə çalışsaq, ciddi kənarlaşmaya yol vermərik.

- 1) Hüquqi və plan-normativ sənədlər;
- 2) İlkin uçot sənədləri;
- 3) Uçotxarici informasiya mənbələri

Birinci qrup. Hüquqi sənədlərə dövlət qanunları, müvafiq icra orqanlarının qərarları və əmrlər, habelə sazişlər, ticari müqavilə və kontraktlar aiddir. Plan sənədlərinə isə biznes-planı, qiymət-smeta cədvəllərini, müddətli hədəf tablolarını, təlimatlar və iş axışlarının ardıcılığını əks etdirən prosedur qaydalarını şamil etmək olar.

İkinci qrup. Bu qrupa mühasibat və idarəetmə uçotu üzrə ilkin sənədlər, operativ, analitik, sintetik, statistik uçot sənədləri, maliyyə hesabatları, yük-gömrük, vergi bəyannamələri, sifarişlər, avans hesabatları və s. sənədlər daxildir.

Üçüncü qrup. Uçotxarici sənədlərə isə əsasən anbarların sayım aktları, digər təftiş aktları, kənarlaşmalar üzrə aktlar, audit və digər yoxlama subyektlərinə aid rəylər vergi, digər orqanlar tərəfindən tərtib edilmiş aktlar, bank və digər qurumlarla, kontragentlərlə yazılı danışıqlar, maddi məsul şəxslərin izahatları və s. daxil edilir. Yuxarıda sadalanan mənbələrdən hər birinə aid məlumatlar yalnız və yalnız obyektivlik şərtinə cavab verdiyi halda təhlil üçün əsaslı sayılır.

Elmi-texniki yüksəliş, ən müasir texnologiyaların cəmiyyətdə, iqtisadiyyatda tətbiqi informasiyanın da daxil edilməsi, saxlanması, daşınması üçün yeni, daha çevik və optimal üsulların meydana gəlməsinə zəmin

yaratmışdır. Belə ki, daxil edilən, saxlanılan, daşınan, ötürülən informasiyanın qorunması təhlilin gedişi və səmərəsi üçün olduqca mühüm məsələdir. Nöqsanlı, təhrif edilmiş informasiya təhlilin nəticəsini də təhrifə məruz qoyacaqdır. Bu isə öz növbəsində yalnız qərarlar qəbul edilməsinə, idarəetmə səviyyəsinin iflas həddinə qədər aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Qeyd etdiyimiz informasiyanın təhrifi riski, yuxarıda qeyd etdiyimiz 3 qrup informasiya mənbələri arasında əsasən ikinci qrupa – mühasibat uçotu sənədlərinə xasdır. Qeyd etdiyimiz kimi, hal-hazırda iri sahibkarlar öz biznesləri üzrə mühasibat uçotunun təşkilini ən yeni və istifadəsi rahat komputer proqramlarına, applikasiyalara həvalə etmişlər. Bu proqramlardan istifadə zamanı yalnız daxil edilmiş məlumatlar (ünvanlar, tarixlər, rəqəmlər, ədədlər, açıqlamalar) birbaşa olaraq təhlilin keyfiyyətinə təsir edir. Bu kimi halların baş verməsi icraçı şəxslərin, İT qrupunun və digər əlaqəli subyektlərin mexaniki iş prinsipi ilə əlaqədardır. Təhlilin informasiya təminatı qarşısında duran bu məsələ onun mövcud problemi olmaqla yanaşı, nəticə etibarlı qərarların qəbul edilməsini mürəkkəbləşdirən amildir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün ən səmərəli informasiya-əməliyyat bazasının seçilməsi, bu iş üzrə kvalifikasiyalı, səriştəli insan resurslarının cəlb olunması, mexaniki işlənən əməliyyatların avtomatlaşdırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi zəruridir.

2.2 Sahibkarlıq fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi.

Müasir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyətini sistemli və kompleks formada öyrənmək üçün onların göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Bu sistem fəaliyyətə mənsub müxtəlif sahəvi göstəricilərin müqayisəsi, qruplaşdırılması, əvəz edilməsi, yerdəyişməsi və digər üsullarla öyrənilərək, səmərəliliyin əldə olunmasında iştirak edən əsas alətlərdəndir. Sözügedən göstəricilər sistemini təşkil edən ünsürlər bazar iqtisadiyyatında öz fəaliyyəti ilə pay sahibi olan subyektlərin əksəriyyətinin fəaliyyətini xarakterizə edir. Ənənəvi sahibkarlıq və müxtəlif təsərrüfat fəaliyyətlərinə xas iqtisadi göstəriciləri qeyd etmək zərurəti yaranarsa, bir çox indikator sistemlərini nəzərdən keçirə bilərik. Bunlara misal olaraq məhsul (iş və xidmət) istehsalı, məhsulun (iş və xidmətin) maya dəyəri, satışın həcmi, əmək və material resurslarından, istehsal fondlarından istifadə, rentabellik, maliyyə vəziyyəti və s. xarakterizə edən göstəriciləri misal göstərə, həmçinin onların təhlili zamanı təhlilin müxtəlif növlərindən – müqayisə, amilli, zəncirvari yerdəyişmə, təcrid etmə, indeks, inteqral kimi metodlardan istifadə edə bilərik. Lakin, müasir bazar iqtisadiyyatında, innovasiyalı sahibkarlıqda bu kimi daha əvvəlki təhlil metodları, ənənəvi göstəricilər sistemi, bir sözlə, klassik iqtisadi təhlilinin nəzəriyyəsinə əsaslanan biliklər, təcrübədə yerini daha sadə təqdimatlı, istifadəçilər üçün daha asan anlaşılacaq formullara vermişdir. Bu üsulları nəzərdən keçirərkən, əslində iqtisadi təhlilin prinsip və üsullarının baza olaraq seçildiyini, sadəcə beynəlxalq müstəvidə vahid iqtisadi dildə tərtib olunduğunun şahidi olacağıq. Ənənəvi sahibkarlığın təhlilinə dair göstəricilərə qısa nəzər yetirdikdən sonra innovativ sahibkarlıq fəaliyyəti ilə

məşğul beynəlxalq subyektlərin fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi ilə tanışlığa keçid alacağıq.

Məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satış. Mövcud fəaliyyət növündə tətbiq olunmuş innovasiyaların ilkin nəticələrinin müşahidəsi üçün *satış* dövrü təhlil olunacaq başlıca məhfumdur. İlk öncə cari dövrün satışları planda nəzərdə tutulmuş satış həcmi ilə müqayisə edilir. Bu təhlil iqtisadi planın keyfiyyətini, plan üzrə səmərəlilik əmsalını, kənarlaşmaları müəyyən etmək üçün əlverişlidir. Satışın dinamikasının və həcmində baş vermiş dəyişikliklərin təhlili isə dəyişikliyə səbəb olmuş bütün amillərin ortaya çıxmasında bələdçi rolunu oynayır. Satışın həcm dəyişikliyi aşağıdakı formula əsasında təhlil edilir:

$$\text{Changes in Sales } (p) = \frac{\text{Sales}_t - \text{Sales}_{t-1}}{\text{Sales}_{t-1}} \times 100\%$$

Burada, *Sales* müvafiq fəaliyyət dövründə satışın həcmi, *t* isə fəaliyyət dövrüdür. Nəticədə fəaliyyət dövrləri arasında satışın həcmi üzrə dəyişikliyi müəyyən edilir. Satışa nəzərən proqnozlaşdırılmamış, gözlənilər üzrə tam əks effektlər, zəif tempi inkişaf müşahidə olunduğu, həmçinin durğunluq və ya sürətli artım əldə edildiyi zamanda, satışın həcminə təsir edən amillərin dəqiq təhlili növbəti fəaliyyət dövründə arzuolunan nəticələrə aparan yoldur. İndi isə, satışın həcminə təsir edən göstəricilərlə tanış olaq.

Satışın həcmində dəyişməsinə səbəb olan əsas amil, məhsulun həcm dəyişikliyi. Bu dəyişikliyi aşağıdakı formulla ifadə edə bilərik:

$$\Delta SG = \Delta G + (\Delta oG - \Delta cG)$$

Burada, ΔSG satılmış məhsulun plana nəzərən və ya fəaliyyət dövrləri ilə müqayisədə dəyişməsi, ΔG əmtəəlik məhsul, ΔoG və ΔcG isə ardıcıl olaraq dövrün əvvəlinə və sonuna hazır məhsul qalıqlarıdır. Bu formulunu şərti ədədlərlə cədvəl üzərində göstərək.

Satışın həcmnin dəyişməsinə təsir edən amillərin təhlili.

(satış qiymətləri, min manat.)

	t-1	t	Δ
ΔG	5000	5600	600
ΔoG	100	135	35
ΔcG	165	140	25
ΔSG	4935	5595	660

Cədvəl üzrə məlumatlara nəzər etdikdə məlum olur ki, cari fəaliyyət dövrü ərzində 660 min artıq məhsul satılmışdır. Bu artıma səbəb əmtəəlik məhsulun həcmindəki 600 min manatlıq artım, dövrün əvvəlinə 35 min manatlıq artım, dövr sonuna isə 25 min manatlıq azalma amilidir. Detallı təhlilin həyata keçirilməsi üçün növbəti mərhələdə satılmış məhsul həcminə, dövrün əvvəlinə və sonuna məhsul qalıqlarının həcminə təsir edən amillər daxili və xarici qruplara bölünməklə müəyyən olunur. Həmçinin satışın həcminə təsir edən amillərə bahalaşmanı, rəqabət və yeni bazarlara daxilolma vəziyyətində qiymətləri, marketinq siyasətini, alış qiymətlərini, istehsal-maya dəyərində baş verən dəyişiklikləri nümunə göstərmək mümkündür.

Məhsulun (iş və xidmət) maya dəyəri. Maya dəyəri hər bir sahibkarın məcmu mənfəətinə birbaşa təsir edən məhfumdur. Fəaliyyətin müxtəlif mərhələlərində, “fərsətlər anında” sahibkar – innovator maya dəyərinin azaldılması istiqamətində innovasiyalar etməlidir. İstənilən halda, satışın artım effektinin boşa sərf edilməməsi, mənfəətin maksimallaşdırılması, ən əsas satış qiymətləri və nəticələri barədə proqnozlar vermək imkanına malik olmaq üçün maya dəyərinin dinamikası, strukturu daim təhlil obyektinə olaraq qalmalıdır. Bunun üçün universal olan, plan və dövrlər üzrə dəyişiklikləri müəyyən edən göstərici – *məhsul (iş, xidmət) vahidinin maya dəyəri* göstəricisindən istifadə etmək əlverişlidir.

**Məhsul (iş, xidmət) üzrə plan maya dəyərinin
ötən ilə nəzərən dəyişməsinin təhlili.**

Məhsul	Vahidin maya dəyəri (manatla)		Məhsulun plan həcmi (ədədlə)	t-1	t	Δ
	t-1	t ilində plan maya dəyəri		maya dəyərilə	maya dəyərilə	
X	1,25	1,4	2500	3125	3500	12,00%
Y	1,1	1,37	1490	1639	2041,3	24,55%
Z	1,5	1,65	3150	4725	5197,5	10,00%
				9489	10738,8	13,17%

Cədvəl üzrə məlumatları nəzərdən keçirdikdə məhsulun plana alınmış maya dəyərinin ötən il ilə müqayisədə 13,17% artmasının şahidi oluruq. Sahibkar subyekt üçün bu hal yalnız və yalnız bahalaşma, əməyin ödənişi, xammal, material alışları üzrə qiymətlər səviyyəsinin yüksəldiyi və ya maya dəyərinin artımı müqabilində satışın daha artıq nisbətdə artımının proqnozlaşdırıldığı şəraitdə məqbul hesab edilə bilər. Daha sonra, müvafiq illər üzrə faktiki məhsulun həcmi, faktiki maya dəyəri plana alınmış göstəricilərlə müqayisə edilməli, məqsədli maya dəyərinin artımı satışın stimullaşmasına rəvac vermədiyi halda məhsulların maya dəyəri fərdi-intensiv təhlil olunmalı, istehsal üçün alternativ xammal, material və əmək təminatı üzrə araşdırma başladılmalıdır.

Bildiyimiz kimi? daha çox innovasiya daha çox təhlil tələb edir, üstəlik innovasiyalı istehsalda maya dəyərinin aşağı salınması aktual mövzu statusuna malikdir. Bu səbəbdən “innovator” bəzən məhsulun, xidmətin strukturuna, onun dəyişən xərclərinə yeniliklər tətbiq edir. Məhsulun struktur və çeşid dəyişikləri, sərf olunan resursların qiymət dəyişiklikləri öz növbəsində maya dəyərinə də təsirsiz ötüşür.

Məhsul maya dəyərinin amillər üzrə təhlili üçün ilkin məlumatlar.

	Göstərici	Formula	Məbləğ, min manat
<i>Məhsulun maya dəyəri</i>	(a) baza dövrü üzrə həcm	$\sum_{i=1}^n q_{i0} c_{i0} = C_0$	30 000
	(b) hesabat dövründə həcm	$\sum_{i=1}^n q_{i1} c_{i1} = C_1$	43 000
	(c) hesabat dövründə baza dövrü üzrə maya dəyərinin həcmi	$\sum_{i=1}^n q_{i1} c_{i0}$	32 800
	<i>Sərf olunan resurs qiymətlərinin artması</i>	ΔQ_{ME}	600
<i>Məhsul həcmi</i>	(a) baza dövründə	$\sum_{i=1}^n q_{i0} p_{i0} = MH_0$	31 000
	(b) hesabat dövründə	$\sum_{i=1}^n q_{i1} p_{i1} = MH_1$	48 060
	(c) hesabat dövründə baza dövrünün qiymətlərilə	$\sum_{i=1}^n q_{i1} p_{i0} = MH_1^0$	37 200

Burada q_i - məhsulun i növünün natural miqdarı, c_i – məhsulun i növləri üzrə istehsalının vahidinə xərc, p_i - məhsulun i növü üzrə vahid qiyməti, 0 və 1 indeksləri isə müvafiq olaraq baza və hesabat dövrünü ifadə edir.

Cədvəl 3.1

Məhsul maya dəyərinin dəyişilməsinin amilli təsirinin zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə hesablanma qaydası.

Amillər	Formulalar	Maya dəyərinin dəyişməsi	
		Hesablamalar	Nəticə

<i>Məhsulun həcmi və çeşid strukturunun dəyişməsi,</i> $\Delta C_{q,\zeta}$	$\sum_{i=1}^n q_{i1} c_{i0} - C_0$	32800 - 30000	+2800
<i>Məhsul həcminin dəyişməsi,</i> ΔC_q	$C_0 \times \left(\frac{MH_1^0}{MH_0} - 1 \right)$	$30000 \times (37200:31000-1)$	+6000
<i>Məhsulun çeşid strukturunun dəyişməsi,</i> ΔC_ζ	$\sum_{i=1}^n q_{i1} c_{i0} - C_0 \times \frac{MH_1^0}{MH_0}$	$32800 - (30000 \times 37200 : 31000)$	-3200
<i>Sərf olunan resurs qiymətlərinin dəyişməsi</i>	$\square \Delta Q_{ME}$	+600	+600
<i>İstehsal ehtiyatları üzrə xərclərin dəyişməsi,</i> ΔC_{EX}	$C_1 - \Delta Q_{ME} - \sum_{i=1}^n q_{i1} c_{i0}$	$43000 - 600 - 32800$	+9600
Yekun	$\square\square \Delta C_q + \Delta C_\zeta + \Delta C_{Q_{ME}} + \Delta C_{EX} = C_1 - C_0$	43000 - 30000	+13000

Cədvəldə əks olunmuş məlumatlar və hesablamalardan məlum olur ki, məhsulun maya dəyəri hesabat dövründə baza dövrü ilə müqayisədə 13,000 min manat artmışdır. Bu artımın baş verməsinə səbəb məhsul həcmnin 6,000 min manat, istehsal xərclərinin 9,600 min manat (bu, fəaliyyət üzrə qənaət rejiminin zəif, resurslardan istifadə səmərəliliyinin aşağı olmasının göstəricisi ola bilər), sərf olunmuş resurslar üzrə qiymət və tariflərin 600 min manat artmasıdır. Həmçinin, məhsulun çeşid strukturunun düzgün qəbul edilmiş qərarla və uğurlu dəyişməsi nəticəsində maya dəyəri 3,200 min manat civarında aşağı düşmüşdür [15-s,204].

“Tükənməz innovasiyaların olduğu iqtisadi mühitdə maya dəyərinin optimal tənzimlənmə səviyyəsi fəaliyyətin uğuru üçün ölçü vahididir.”

Əmək resurslarından istifadənin təhlili. Təhlilə Şumpeterin təbiri ilə, innovativ sahibkarlığın fəaliyyət özəyi - istehsal – satış yönündən başlasaq da, əmək resurslarından istifadənin təhlili də bir o qədər əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əmək resurslarından səmərəli istifadənin düzgün aparılmış təhlili, öz növbəsində səbəb olacağı düzgün iqtisadi qərarlar ilə birgə məhz istehsal – satış prosesinə, həmçinin iqtisadi nəticəyə birbaşa təsir etməkdədir. İstər innovasiyalı iri sahibkarlıqda istərsə də innovativ kiçik fəaliyyətdə əmək resursları təhlil obyektidir. Bu təhlilin ən mühüm göstəricisi *əmək məhsuldarlığıdır*. Əgər əmək məhsuldarlığını E_L satış qiymətləri ilə ifadə olunmuş hazır məhsulları G , bu məhsulun hazırlanması ilə məşğul olan işçilərin orta sayını L_a kimi şərti işarələrlə ifadə etsək, bu zaman əmək məhsuldarlığının formulasını aşağıdakı kimi əks etdirə bilərik:

$$E_L = \frac{G}{L_a}$$

Əmək məhsuldarlığının təhlili müxtəlif dövrlər arasında müqayisə edilərək, işçi sayının tənzimlənməsində, hər hansı bir məhsul istehsalı üçün ayrılacaq normativ qüvvənin müəyyən edilməsində istifadə edilir. Həmçinin bu formulani satılmış məhsul – satış menecerlərinin orta sayı nisbətində də göstərə bilərik. Əmək məhsuldarlığına xas göstərici olan *əmək tutumu* günümüzdə ən yeni texnologiyadan istifadə, mütərəqqi normaların tətbiqi ilə daha az təqib edilən göstərici olsa da, xüsusi əl işləri, rəsm – dizayn, dekorativ yaradıcılıq, musiqi və digər əyləncə növlərindən ibarət innovativ bazarlar da mövcuddur. Əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəsisinin təhlili innovasiyalı sahibkarlıqda və ən iri istehsal mərkəzlərində işçilərin iqtisadi, sosial, psixoloji durumuna əsaslanır. Əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsi, işdən ayrılma əmsalının yuxarı olması, artıq iş saatlarının mövcudluğu fəaliyyətin aşağı nəticələrinə işarədir. Həmçinin artıq iş saatları üçün ödəmələr və bu halın

davamlı olması da ehtiyatların səmərəsiz istifadəsinin misalıdır. Nümunə üçün təhlil zamanı geniş istifadə olunan *əməyin effektivlik əmsalı* göstəricisinin hesablanmasına dair məsələ həll edək.

Məsələ 1.

“NICE mebel istehsalı” şirkətinə aid məlumatlar verilmişdir (mart 2016).

Bir iş saati üzrə əmək norması – 6.50 \$. (SR)

Bir vahid məhsul istehsalına zaman sərfi norması – 3 saat. (SH)

Mart ayı ərzində istehsal olunmuş məhsul sayı – 600 ədəd. (SR)

Ay ərzində faktiki iş saati – 1850 saat. (AH)

Sual:

Əməyin effektivlik əmsalını (LEV) hesablayın.

Həlli:

$$LEV = SR \times (AH - SH \times SR) = 6.50 \times (1850 - 3 \times 600) = 6.50 \times 50 = 325 \\ -325\$$$

Mövcud şərtlərlə şirkət işçilərə əlavə olaraq 325 dollar ödəmək məcburiyyətindədir [16]. Bu isə əməkdən optimal istifadə edilmədiyinin göstəricisidir. Bunun qarşısını almaq üçün artıq iş saatlarının yaranma səbəbini müəyyən etmək lazımdır. Buna misal olaraq aşağıdakı səbəbləri qeyd etmək olar:

- İşçinin səriştəsizliyi;
- Aşağı motivasiyalı işçilər;
- Heyətə normadan az sayda işçinin cəlb olunması;
- Köhnə və ya nasaz avadanlıq;
- Zəif menecment.

Beləliklə, əmək resurslarından istifadənin hansı vəziyyətdə olduğunu təhlil edərək, digər resursların vəziyyəti, ümumi təşkilati – idarəetmə səviyyəsini də müəyyənləşdirmək mümkündür.

Əsas istehsal fondlarından istifadənin təhlili. Məlumdur ki, innovativ inkişaf modelinə keçid şəraitində bir çox müasir maşın, avandanlıq və digər texniki qurğu istehsalçıları bazarda kəskin rəqabətlə üz-üzədirlər və bu da uyğun avadanlıqların çox sayda alternativlərinin meydana gəlməsinin əsas səbəbidir. Həmçinin, bu kimi maşın və avandanlıqları öz istehsal fəaliyyətinə cəlb edən istehsalçılar da alışlar zamanı müəyyən mənada alternativlər daxilində ən səmərəli məhsul seçimi ilə vəzifələnməmişlər. Seçim mərhələsində və bu mərhələdən sonra əldə olunmuş səmərənin ölçülməsi isə xüsusən, innovativ istehsal üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyini təhlil etmək üçün bir-birinin əksi olan iki mühüm göstəricidən – *Fond tutumu (FT)* və *Fond verimi (FV)* əmsallarından istifadə olunur. Bu əmsallar istehsal olunmuş məhsula (*M*) nəzərən, istehsal fondlarının müvafiq dövr üzrə orta dəyəri (*IF*) ilə müəyyən olunur.

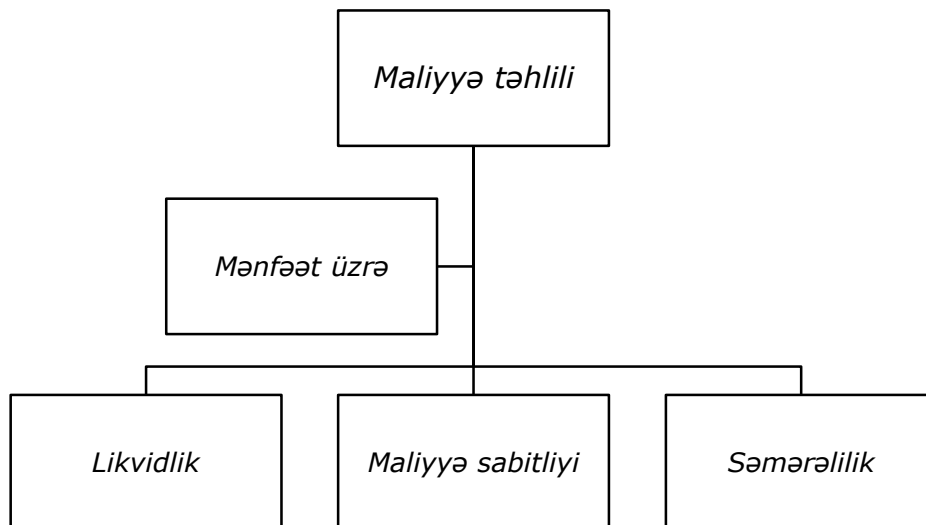
$$FT = \frac{\overline{IF}}{M} \qquad FV = \frac{M}{\overline{IF}}$$

Burada fond tutumu əmsalı istehsal olunmuş məhsulun hər vahidinin dəyəri üzrə istehsal fondlarının dəyərini göstərir. Fond verimi əmsalı isə əksinə, istehsal vəsaitlərinə qoyulmuş məbləğ vahidi üzrə əldə olunmuş məhsulu səciyyələndirir.

Müəyyən dövr ərzində fond verimi əmsalının artması əsas istehsal fondların nisbi qənaət olunması anlamına gəlir. Təhlil nəticəsində istehsal fondlarının aktiv və passiv hissələri, çatışmayan vəsaitlər müəyyən edilməli, əsas fondlarla bağlı fiziki nəticələrin istehsala siraət etmədiyi hallarda əmək şəraiti və digər amillər təhlil edilməlidir. Beynəxalq təhlil sferasında uzunmüddətli əsas vəsaitlərin analizinin əsas göstərici *əsas fond dövretməsidir*. Əsas fond dövretməsi xalis satışın əsas fondları təşkil əsas vəsaitlərə nisbəti ilə müəyyən edilir. İki dövr arasında aparılan müqayisə həmçinin eynicinsli fəaliyyət üçün müəyyən olunmuş orta spesifik sahə göstəriciləri ilə də müqayisə olunur.

Müasir bazar şəraitində subyektlərin sahibkarlıq fəaliyyəti müxtəlif iqtisadi tərəflərin maraq dairəsinə daxildir. Bizneslərarası qurulan əlaqələrdən və digər münasibətlərdən dolayı maraqlı tərəflər fəaliyyətin iqtisadi göstəriciləri ilə tanış olur və qərarlar qəbul edirlər. Yeni əsrdə xarici iqtisadi əlaqələrin güclənməsi, ixrac və idxal əməliyyatlarının həcmnin artması, xarici investisiyanın cəlb edilməsi şəraitində maraqlı tərəflər üçün vahid dildə tərtib olunmuş hesabatların, standartların, vahid uçot qaydalarının tərtib olunması zərurəti yaranmışdır. Beynəlxalq dildə aparılan təhlil də sahibkarlar və digər iqtisadi tərəflər arasında olan münasibətlərin formalaşmasını asanlaşdırmış və təhlil edilən fəaliyyətin nəticələri bütün istifadəçilər üçün anlaşılan, aydın formada əksini tapmışdır. Beləliklə, sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə vəziyyətinə əsaslanaraq onun təhlili üzrə xarakterizə olunan beynəlxalq göstəricilər sistemi ilə tanış olaq.

Sxem 1.

Yuxarıda qeyd olunan sxem üzrə dünya miqyasında fəaliyyət göstərən şirkətlər öz maliyyə təhlilini həyata keçirərək ictimaiyyətə bəyan edirlər [17-s,564].

Mənfəət üzrə təhlil. Burada əsas göstəricilərdən biri *ROCE* (*Return on capital employed*) əmsalındır, vergi və faizlərə qədər mənfəətin (*PBIT*) səfərbər edilmiş vəsaitlərə (aktivlər, uzunmüddətli öhdəliklər, kapital (*Capital employed*)) nisbəti kimi müəyyən edilərək qoyulmuş vəsaitlər müqabilində əldə olunmuş mənfəət üzrə faiz dərəcəsinə müəyyən edir.

$$ROCE = \frac{PBIT}{Capital\ employed} \times 100\%$$

Capital employed həmçinin bütün aktivlərlə cari passivlər arasındakı fərqə bərabərdir.

ROCE əmsalı müqayisə edilir:

- müvafiq dövrün əmsalı ilə;
- borc öhdəlikləri üzrə göstəricilərlə;
- eyni fəaliyyət sahəsində digər şirkətlərlə.

Lakin, müqayisə metodu ilə aparılan təhlilin qiymətləndirilməsi zamanı mövcud maliyyə-uçot siyasəti nəzərdən keçirilməlidir. Nümunə olaraq, aktivləri ədalətli dəyər əsasında yenidən qiymətləndirilən subyektin maliyyə hesabatlarında kapitalın həcmində yenidən qiymətləndirmə üzrə əldə olunan səmərə (revaluation surplus) xüsusi paya malikdir ki, bu da göstərici faizinin enməsinə səbəb olur.

ROE (Return on equity) xalis mənfəətin (*Net profit*) qoyulmuş kapitala (*Equity*) nisbəti kimi müəyyən edilərək kapital müqabilində əldə olunmuş xalis mənfəət üzrə faiz dərəcəsini müəyyən edir.

$$ROE = \frac{Net\ Profit}{Equity} \times 100\%$$

Xalis aktivlərin dövretmə əmsalı (Net asset turnover) satışdan gəlirlərin (*Revenue*) səfərbər edilmiş vəsaitlərə (aktivlər, uzunmüddətli öhdəliklər, kapital (*Capital employed*)) nisbəti kimi müəyyən edilərək kapital və aktivlərin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan səmərənin dövretmə indikatorudur. Bu əmsal idarəetmə üzrə səmərəliliyin əsas göstəricisidir.

$$Net\ asset\ turnover = \frac{Revenue}{Capital\ employed} = \text{times pa}$$

Mənfəət marjası (Profit margin) vergi və faizlərə qədər mənfəətin (*PBIT*) satışdan gəlirlərlərə (*Revenue*) nisbəti kimi müəyyən edilir və digər indikatorlarla aşağıdakı əlaqəni yaradır:

$$\frac{PBIT}{Revenue} \times \frac{Revenue}{Capital\ employed} = \frac{PBIT}{Capital\ employed}$$

$$Profit\ margin \times Net\ asset\ turnover = ROCE$$

Aşağı mənfəət marjasına sahib bizneslər adətən yüksək xalis aktivlər üzrə dövretməyə malik olduğu halda, intensiv kapitallı, iri həcmli istehsal fəaliyyətlərində aşağı aktiv dövretməsi və yuxarı mənfəət marjası müşahidə olunur. Belə ki, fəaliyyət növündən asılı olmadan, *ROCE* əmsalı sahibkarlıq fəaliyyətinin mənfəətliliyini, kapital və satış-istehsal gücünün iqtisadi nəticələrdə əksini müəyyən edir.

Likvidlik. *Çeviklik əmsalı (Quick ratio)*, həmçinin “turşu testi” (tarix boyunca qızılın yoxlanılmasında müxtəlif turşulardan istifadə olunması ilə əlaqəli olaraq bu cür adlandırılmışdır) adlanan bu indikator biznesin cari öhdəliklərini öz sürətli aktivləri hesabına hansı səviyyədə ödəməsini, aktivlərin pula çevrilməsi tempini müəyyən edir, cari aktivlərin (inventar xaric olmaqla, pul, pul ekvivalentləri, qısamüddətli investisiyalar, cari debitor borclar (*current assets*)) cari passivlərə (*current liabilities*) nisbəti kimi hesablanır.

$$Quick\ ratio = \frac{Current\ assets - Inventory}{Current\ liabilities}$$

Cari likvidlik əmsalı (Current ratio) isə, inventar da daxil olmaqla, cari aktivlərin cari passivlərə nisbəti kimi müəyyən edilir.

$$Current\ ratio = \frac{Current\ assets}{Current\ liabilities}$$

Faiz xərclərinin qarşılanması (Interest cover ratio) əmsalı fəaliyyətin vergi və faizlərə qədər mənfəətin (*PBIT*) faiz xərclərinə (*interest charges*) nisbəti ilə tapılır.

$$\text{Interest cover ratio} = \frac{\text{PBIT}}{\text{Interest charges}}$$

Maliyyə sabitliyi. *Borc əmsalı (Debt ratio)* fəaliyyətin ümumi borclarının (*Total debts*) ümumi aktivlərə (*Total assets*) nisbətidir, 50% risk həddi ilə müəyyən edilir.

$$\text{Debt ratio} = \frac{\text{Total debts}}{\text{Total assets}}$$

Uzun müddətli sabitliyin təhlil edilməsindən dolayı levereyc (leverage and gearing) əmsallarından geniş istifadə olunur. Bir-birinin tərsi olan bu əmsallar uzunmüddətli öhdəliklərin (*non-current liability*) ümumi passivlərdə xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsinə əsaslanır.

$$\text{Leverage ratio} = \frac{\text{non - current liability}}{\text{equity} + \text{non - current liability}}$$

Səməralilik. İntervarın dövretmə müddəti (*Inventory turnover per*) indikatoru fəaliyyətə məxsus inventarların hərəkət tempini (gün sayı ilə) müəyyən edir. Hərəkət tempinin müxtəlif dövrlər üzrə enməsi bazarda mövcud inventarlara tələbin azalması, sıradan çıxma, tələf olma, saxlama, audit və sayım xərclərin artmasının, zəif inventar idarəetməsinin göstəricisidir. Lakin, bu indikator sahə indeksinə nəzərən təhlil olunur. Təzə kənd təsərrufatı, heyvandarlıq məhsulları üçün dövretmə tempi 1-2 gün müəyyən olunursa, iri avadanlıqlar üçün bu

göstərici həftə və ayları əhatə edə bilər. Sözügedən indikator aşağıdakı formul vasitəsilə müəyyən edilir.

$$\text{Inventory turnover per} = \frac{\text{Inventory}}{\text{CoS}} \times 365 \text{ d.}$$

Burada, *CoS* inventar üzrə satışın maya dəyərini ifadə edir.

Digər səmərəlilik göstəriciləri isə debitor (*receivable coll. per*) və kreditor (*payable pay. per*) borcları üzrə dövretmə tempini müəyyən edən, inventar dövretmə tempi ilə birgə işlək kapital dövrünü təşkil edən indikatorlardır. Debitor borclarının toplanması dövrü bu borcların nisyə satışlara (*credit sales*), kreditor borclarının ödənilməsi isə bu borcların nisyə alışlara (*credit purchases*) nisbətinin ilin günlərinin sayına hasili ilə hesablanır.

$$\text{Receivable coll. per} = \frac{\text{Receivables}}{\text{Credit Sales}} \times 365 \text{ d.}$$

$$\text{Payable pay. per} = \frac{\text{Payables}}{\text{Credit Purchases}} \times 365 \text{ d.}$$

Fəaliyyətdə olan kapitalın dövrü (WCC) isə aşağıdakı formulla hesablanır:

$$\text{WCC} = \text{Inventory turnover per} + \text{Receivable coll. per} - \text{Payable pay. per}$$

Qeyd etdiyimiz kimi, bu göstəricilər sistemindən sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili zamanı beynəlxalq subyektlər tərəfindən geniş istifadə olunur. Daxili qiymətləndirmə zamanı bu göstəricilər alt qruplara ayrılaraq təhlil edilir, yekun göstəricilərin nəticələri isə, sahibkarlıq fəaliyyətinə yeni maliyyə imkanlarının əldə edilməsi, yeni tərəfdaşların qazanılması, kvalifikasiyalı kadrların cəlb olunması, yeni müştəri və kontragentlər bazasının yaradılmasında əsas rol oynayır. Ayrıca olaraq, göstərilmiş istinadda beynəlxalq bazarlarda xüsusi

nüfuza malik olan şirkətlərin yuxarıda qeyd olunan göstəricilər əsasında dövrü təhlili ilə yaxından tanış olmaq mümkündür [18]. Bununla belə, innovativ sahibkarlığa xas məhsul (iş,xidmət) satışına, ümumi fəaliyyətin nəticəsinə təsir edən 9 faktoru gözdən keçirtmək yerinə düşərdi [19].

1. *Sənin rəqibin.*
2. *Sənin satış sahən.*
3. *Xarici faktorlar – iqtisadi / hüquqi / və s.*
4. *Zaman.*
5. *Sənin müştərilərin.*
6. *Sənin müştərilərinin müştəriləri.*
7. *Sənin müştərilərinin rəqibləri.*
8. *Sənin təklif etdiyən məhsullar / xidmətlər.*
9. *Sən.*

Mark Hanterin bu fikirlərinə əsasən innovasiyalı sahibkarlıqda satışa təsir edən faktorlar arasında iqtisadi amil üçüncü (müəllif hətta bunu xarici faktor adlandırır), təklif edilən məhsul, xidmətlər və onlara xas olan amillər səkkizinci yerdədir. Belə ki, məhz innovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətində satış, məhsul və digər iqtisadi göstəricilərinin təhlili və təkmilləşdirilməsinin əldə olunacaq səmərəliliyin maksimallaşdırılması üçün görülən tədbirlərin yekunu olmadığı bəlli olur.

2.3 İnnovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinin çoxamilli təhlili metodikası.

İnnovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətində istehsala, bütün növ ehtiyatlardan istifadə olunmasına, tətbiq olunmuş satış-marketing siyasətinə, əmək proqramlarına, yekun iqtisadi nəticələrə təsir etməkdə olan bir-birindən fərqli amillərin çoxluq təşkil etməsi bu amillərin təsirinin ayrı-ayrılıqda təhlil edilərək keyfiyyətlə uzlaşdırılması zərurəti yaratmışdır. Eyni zaman kəsiyində bir prosesə təsir edən müxtəlif və daha kəskin effektlər yaratmış amillərin aşkar edilməsi məqsədilə çoxamilli təhlilin həyata keçirilməsi məqsədə uyğundur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin çoxamilli təhlili kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin xarakteristikasını müəyyən etməyə imkan verir. İqtisadi göstəricilər üzrə ənənəvi çoxamilli təhlilin nisbətən geniş istifadə olunan metodlarına nəzər yetirək:

- 1) zəncirvari yerdəyişmə metodu;
- 2) inteqral metodu;
- 3) indeks metodu.

Zəncirvari yerdəyişmə metodu universal metod olmaqla, determinasiya modellərinin 4 növünün (*additiv, multiplikativ, misli, kombinasiyalı*) hər birində amillərin təsirinin hesablanmasında istifadə edilir. Bu metoddan istifadə zamanı fəaliyyət üzrə dəyişən amillərin təsiri digər amillərin sabit qalması ilə müəyyən edilir. Bu cür təhlil iki mərhələdə həyata keçirilir. İlk mərhələdə ardıcıl olaraq plan məlumatları faktiki məlumatlarla əvəz olunur. Şərti A, B, C, D amilləri üzrə dördamilli multiplikativ U modelinin həllində zəncirvari yerdəyişmə metodunun alqoritmini nəzərdən keçirək [20-s,58].

$$\text{Baza formu: } U_0 = A_0 \times B_0 \times C_0 \times D_0$$

$$\text{Hesabat formu: } U_1 = A_1 \times B_1 \times C_1 \times D_1$$

İkinci mərhələdə isə amillərin fərdi təsirlərinin müəyyən edilməsi ilə yekun təsir hesablanır.

$$Fərq: \Delta U = U_1 - U_0$$

Yuxarıda qeyd olunan alqoritm əsasında dördamilli multiplikativ U modeli nümunəsində amillərin təsiri ilə dəyişmələrin yekun təsir formalaşdırmasını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 4.

**Dördamilli multiplikativ modeldə
zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə təsirlərin hesablanması.**

Göstərici	İşarə	Plan	Faktiki	Fərq	Plan yerinə yetirmə %
Məhsul, man.	M	160000	240000	80000	150
Orta işçi sayı	I	1000	1200	200	120
İl ərzində işlənmiş gün sayı	G	250	256	6	102,4
İş günü üzrə orta davamiyyət	D	8	7,6	(0,4)	95
İşçinin orta saatlıq məhsul buraxılışı, man.	M_s	80	102,796	22,796	128,495
İşçinin orta günlük məhsul buraxılışı, man.	M_g	640	781,25	141,25	122,1
İşçinin orta illik məhsul buraxılışı, min man.	M_i	160	200	40	125

Təhlilin sözügedən ilk mərhələsinə xas hesablamalar aşağıdakı kimidir:

$$M_{pl} = I_{pl} \times G_{pl} \times D_{pl} \times M_{spl} = 160000$$

$$M_1 = I_f \times G_1 \times D_1 \times M_{s1} = 192000$$

$$M_2 = I_f \times G_f \times D_2 \times M_{s2} = 196608$$

$$M_3 = I_f \times G_f \times D_f \times M_{s3} = 186778$$

$$M_f = I_f \times G_f \times D_f \times M_f = 240000$$

Burada göstəricilərin plan və faktiki məlumatlarının dəyişilməsi ilə yekun təsir fərqi 80000 manat təşkil edir. Amillərin fərdi təsiri isə aşağıdakı kimi hesablanır:

a) işçi sayının dəyişilməsi üzrə:

$$\Delta M = M_1 - M_{pl} = 192000 - 160000 = +32000$$

b) il ərzində işlənmiş gün saylarının dəyişməsi üzrə:

$$\Delta M = M_2 - M_1 = 196608 - 192000 = +4600$$

c) iş günlərində orta davamiyyətin dəyişməsi üzrə:

$$\Delta M = M_3 - M_2 = 186778 - 196608 = -9830$$

d) işçinin orta saatlıq məhsul buraxılışının dəyişməsi üzrə:

$$\Delta M = M_f - M_3 = 240000 - 186778 = + 53222$$

Fərdi amillərin dəyişməsindən yaranan yekun fərqlərin cəmi ilə ümumi yekun nəticələr bərabərlik təşkil etməlidir. Zəncirvari yerdəyişmə metodunun işləmə prinsipi dəyişən amillərin ardıcılığının seçiminə əsaslanır, amillərin seçilmə ardıcılığının dəyişməsi də yekun təsirlər üzrə fərqli nəticələrin əldə olunmasına səbəb olur. Ayrıca olaraq, bu metodun mənfə cəhəti illik təhlilin nəticələrinin onun dövrü (aylıq,rüblük) təhlilinin nəticələri ilə uzlaşmamasıdır. Zəncirvari yerdəyişmə metodunun göstərişlərinə xas hesablamalar praktikada daha sadə məzmunlu faiz fərqləri, mütləq və nisbi fərqlər üsuli ilə aparılır.

İntegral metodu hesablamalarla amillərin dəyişilməsindən təsirlərin nəticələrdə amillərin ardıcılığından və yerdəyişməsindən asılı olmadan əks etdirilməsinə imkan yaradır. Bu metod həmçinin “bölüşdürülməsi mümkün olmayan qalıq” problemini həll etməklə, determinasiya modellərinin 3 növündə

(*multiplikativ, misli, kombinasiyalı*) amillərin təsirinin hesablanması istifadə edilir. Əgər məhsul satışını Z , qiymətləri x , məhsul vahidini y kimi işarələsək aşağıdakı qiymət və məhsul vahidi üzrə dəyişmələrin cəmi ilə məhsul satışında yekun nəticə üçün ümumi formulanı qeyd edə bilərik:

1.

$$Z = x \times y$$

$$\Delta Z_x = \Delta x \times y_0 + \frac{1}{2} \times \Delta x \times \Delta y$$

$$\Delta Z_y = \Delta y \times x_0 + \frac{1}{2} \times \Delta x \times \Delta y$$

Yuxarıda verilmiş nümunə məlumatları (cədvəl 4.) əsasında hesablama aparaq:

$$\Delta I = 200 \times 160 + \frac{1}{2} \times 200 \times 40 = 36000 \text{ man.}$$

$$\Delta M_i = 40 \times 1000 + \frac{1}{2} \times 200 \times 40 = 44000 \text{ man.}$$

2.

$$Z = x \times y \times T$$

$$\Delta Z_x = \frac{1}{2} \times \Delta x \times (y_0 \times T_1 + y_1 \times T_0) + \frac{1}{3} \times \Delta x \times \Delta y \times \Delta T$$

$$\Delta Z_y = \frac{1}{2} \times \Delta y \times (x_0 \times T_1 + x_1 \times T_0) + \frac{1}{3} \times \Delta x \times \Delta y \times \Delta T$$

$$\Delta Z_T = \frac{1}{2} \times \Delta T \times (x_0 \times y_1 + x_1 \times y_0) + \frac{1}{3} \times \Delta x \times \Delta y \times \Delta T$$

Yuxarıda verilmiş nümunə məlumatları (cədvəl 4.) əsasında I , G və M_g dəyişənləri üzrə hesablama aparaq:

$$\Delta M_I = \frac{1}{2} \times 200 \times (250 \times 781.25 + 256 \times 640) + \frac{1}{3} \times 200 \times 6 \times 141.25 = +35972$$

$$\Delta M_G = \frac{1}{2} \times 6 \times (1000 \times 781.25 + 1200 \times 640) + \frac{1}{3} \times 200 \times 6 \times 141.25 = +4704$$

$$\Delta M_{Mg} = \frac{1}{2} \times 141.25 \times (1000 \times 256 + 1200 \times 250) + \frac{1}{3} \times 200 \times 6 \times 141.25 = +39324$$

Cəmi: 80000 man.

İnteqral metodu dəqiq nəticələr əldə etməkdə əlverişli olsa da, tamamilə riyazi yanaşma olması, iqtisadi təbiətə malik hadisələrin effektlərini canlandırmaqda olduqca zəif və ziddiyyətli hesab edilə bilər. Digər tərəfdən təsiredici amillərin

sayının artması ilə bu metodla hesablamalar aşırı əməktutumlu hesab olunmasından dolayı və təhlilin iqtisadi təsvirinin itməsi ilə müşayət olunduğundan mənfi xüsusiyyətlərə malikdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətində istehsal-satış proseslərində baş verən miqdar, qiymət dəyişikliklərinin təhlili əsasən *indeks metodu* vasitəsilə həyata keçirilir. Ümumilikdə müasir iqtisadi təhlildə indekslərin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- 1) modullu (ən geniş yayılmış);
- 2) arifmetik;
- 3) harmonik.

Qeyd etdiyimiz kimi, indeks metodu gəlirlərin strukturunda baş verən dəyişiklikləri səciyyələndirən satış qiymətləri, məhsul miqdarı üzrə dəyişilmələrini müəyyən edən ən əlverişli metoddur. Metodun tətbiqi zamanı iqtisadi real hadisəni riyazi-iqtisadi məzmunundan ayırmaq üçün inflasiya vəziyyəti ixtisar edilir. İndeks metodunun tətbiqində bu formuladan istifadə edə bilərik:

$$\sum q_1 p_1 - \sum q_0 p_0 = (\sum q_1 p_0 - \sum q_0 p_0) + (\sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_0)$$

$$a) J_{qp} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

$$b) J_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

$$c) J_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Burada, q məhsul miqdarı, p isə satış qiymətlərini 0 və 1 indeksli ötən və cari analiz illəri üzrə ifadə edir. Nəticədə, J_{gp} ümumi məhsul realizasiyası, J_q miqdar dəyişikliyi, J_p isə qiymət dəyişikliyi üzrə indeksdir. Ardı olaraq, dördamilli multiplikativ model həllində indeks metodunun alqoritmini qeyd edək:

$$Baza\ formu: U_0 = A_0 \times B_0 \times C_0 \times D_0$$

$$\text{Hesabat formu: } U_1 = A_1 \times B_1 \times C_1 \times D_1$$

$$\text{Fərq: } \Delta U = U_1 - U_0$$

Amillər üzrə təsirin hesablanması:

$$\Delta U(A) = (J_A - 1) \times U_0$$

$$\Delta U(B) = (J_A \times J_B - J_A) \times U_0$$

$$\Delta U(C) = (J_A \times J_B \times J_C - J_A \times J_B) \times U_0$$

$$\Delta U(D) = (J_A \times J_B \times J_C \times J_D - J_A \times J_B \times J_C) \times U_0$$

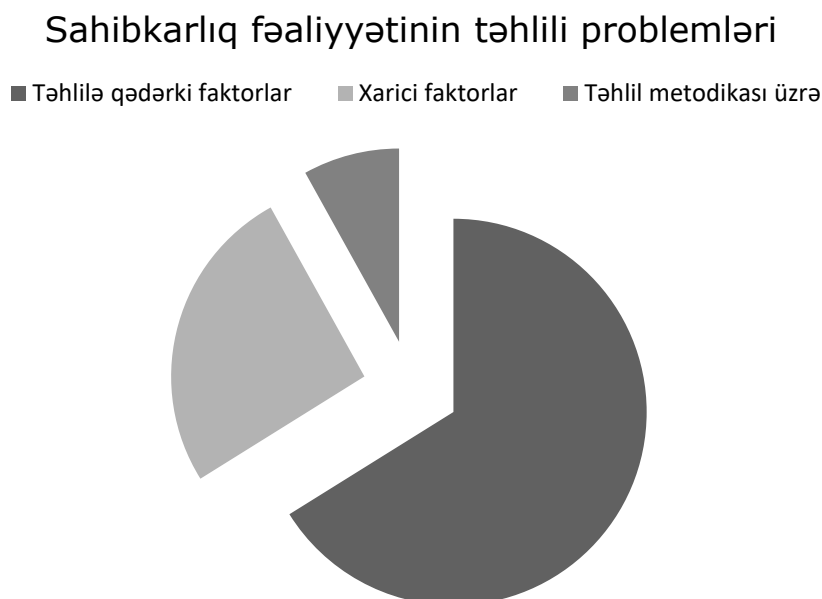
$$U_1 - U_0 = \Delta U(A) + \Delta U(B) + \Delta U(C) + \Delta U(D)$$

Çoxamilli təhlil sistemində qeyd etmədiyimiz bir sıra metodlar da mövcuddur ki, onlardan cari sahibkarlıq fəaliyyəti ilə elmi-iqtisadi araşdırmalar prosesində istifadə olunur. Bu tip metodlara misal olaraq, balans əlaqələndirmə, eliminasiya, təcridlənmiş amillərin aydınlaşdırılması və s. Metodları misal göstərə bilərik.

2.4 İnnovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Müasir dövrün bazar iqtisadi subyektlərinin bir çoxu stabillik, durğunluq, monotonluq, dəyişməyən fəaliyyət tərzini əleyhinə öz kreativ, yenilikçi, ixtiraçı düşüncələri ilə silahlanmışlar. Onlardan sahibkarlıq fəaliyyətləri xəttinin uzadılması, fəaliyyətə gərəkli olan istehsal qüvvələrinin tələbini ödəməklə təmin olunması, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, bir sözlə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün olduqca geniş və çoxşaxəli araşdırma tələb olunur. Bu tələbin ödənilməsi prosesində bəzən əmək və maliyyə resurslarından istifadə böyük ölçülü vəsaitlər hesabına reallaşır. Bəzi hallarda təhlil iqtisadi nəaliyyətə və ya müxtəlif ölçülü inkişafa səbəb olduğu halda, bəzən də aparılan təhlil və təkmilləşdirmə istiqamətində görülən tədbirlərdən fayda əldə etmək qeyri-mümkün olur. İqtisadi fəaliyyətin təhlili köklü və qədim tarixə malik elm olmasına rəğmən, onun nəzəriyyəyə köçürülməsi baş vermiş iqtisadi hadisələrin ümumiləşdirilməsi ilə baş vermişdir. Bu proses zamanla təkmilləşmiş, təhlilə yeni metodlar və yanaşmalar gətirmiş, öz müasir örtüyünü formalaşdırmışdır. Lakin, iqtisadi reallıq və nəzəriyyə arasında mövcud olan ziddiyyətlər tarix boyunca bir çox məqamlarda təhlilin funksiyasını kilidləmişdir. Ələlxüsus, günümüzdə innovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilinə klassik iqtisadi təhlil qanunauyğunluqlarının, prinsiplərinin tətbiqi bəlkə də, bizi arzuolunan nəticədən uzaqlaşdıracaqdır. Məsələyə orta statistik artım nəzəri ilə yanaşsaq, kiçik həcmli fəaliyyətin nisbi zamanla həcmnin artması, fəaliyyət üzrə problemlərin, kənarlaşmaların artması ehtimalını artırmaqla təhlilin vəzifələrini bir o qədər ağırlaşdıracaqdır. Üstəlik nəzərə alsaq ki, innovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili daha çətin istiqamətlərə malikdir, o zaman mütləq formada yeni prinsiplərin, praktiki təhlil metodlarının meydana gəlməsi zərurəti artıq yaranmışdır. Belə ki, təhlilin mövcud problemləri, onların aradan qaldırılmasının, təhlilin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üzrə mümkün optimal həll yollarını qeyd edək.

Hər hansı bir problem o zaman təhlilin problemi hesab edilir ki, o, təhlilin nəticələri və iqtisadi qərarlara təsir edir.

Bölgü diagramından görüldüyü kimi, təhlil problemlərini ortaya çıxaran amilləri üç hissədə təqdim edə bilərik:

- 1) təhlilə qədərki faktorlar;
- 2) xarici faktorlar;
- 3) təhlil metodikasına aid faktorlar.

Bildiyimiz kimi, istənilən növ iqtisadi fəaliyyətin təhlili aparılarkən, obyektin vəziyyəti təqdim olunan iqtisadi informasiyanın dəqiq, qeyri-müəyyənlikdən azad, təhlil dövründə xarici faktorların təsirinin sıfır olduğu halda qəbul edilir. Təbii ki, bu qəbuledilməz olmaqla yanaşı, lüzumsuz təhlil nəticələrinə əsas səbəbdir. İndi isə, hər üç amilin yaranma səbəbi və mümkün həlli istiqamətinə keçid alaq.

Təhlilə qədərki faktorlara doğru olmayan, qərəzli, natamam iqtisadi informasiya, təhlil obyektinin fəaliyyətinə dair baza planın mövcud olmaması, yoxlama zamanı istinad ediləcək təlimat, prosedurların, uçot və digər fəaliyyət siyasətləri şərhinin yoxluğu daxildir. Zəif əhatəyə malik görünən bu faktorun iqtisadi qərarlara təsiri birbaşadır, bilavasitə idarəetmə səviyyəsinin zəif təşkili

ilə əlaqədardır. Məsələn, yalnız təsnif edilmiş aktivlər və ya passivlər, düzgün olmayan kapitallaşma əməliyyatları, faktiki mövcudluğu olmayan inventarların silinməməsi, habelə, mexaniki daxil edilən informasiyanın qeyri-dəqiqliyi fəaliyyət üzrə hesabatlara, aparılan təhlilə və qəbul ediləcək qərarların tamamilə yalnızlığına gətirib çıxaracaqdır. Bu problemin həlli təhlilə qədər audit qiymətləndirilməsinin, inventar sayımlarının, sahədaxili vəziyyətə səriştəli kadrların nəzarətinin təmin olunması ilə mümkündür. Eləcə də, informasiya bazasının avtomatlaşdırılması ilə informasiya texnologiyaları qurğularının işinə müntəzəm nəzarətin həyata keçirilməsi labüddür. Sözügedən amilləri təhlilin direkt problemlərinə aid etməmək, onun nəticələrinin yalnız mənimsənilməsinin qəbul edilməsi deməkdir.

Xarici faktorlar dedikdə, mövcud iqtisadi şərait, dövlətin siyasi, iqtisadi qərarları başa düşülür. Çünki, təhlilin əldə etdiyi göstərici məlumatları bu kimi xarici amillərin təsir qüvvəsini əks etdirə bilmir. İnflyasiyalı iqtisadi situasiyada maliyyə əmsallarında istehsal-satış qiymətləri ilə yaranmış suni artım, maliyyə təhlilinin məhdudiyətli sahəsidir. Eynilə, hər hansı idxal və vergi faizlərinin artması ilə satış qiymətlərinin yüksəldilməsi nəticəsində satışın həcm dəyişikliyi üzrə əmsalların sahə müqayisəsi nəticəsi lüzumsuzdur.

Təhlil metodikasına aid faktorlar klassik iqtisadi təhlil metodlarının tətbiqi zamanı xüsusi şərtlərin verilməsi onun dəyişkən şərtli situasiyalarda verdiyi nəticələrin tamlığını əngəlləyir. Həmçinin iqtisadi xarakterə malik olmayan təsirlərin nəticələrini iqtisadi göstəricilər üzərinə köçürür. Bu səbəbdən də, dünya miqyaslı ən iri innovativ bizneslərin fəaliyyəti və onların təhlili metoditkası ilə tanış olsaq, əsasən müqayisəli faizlər üsuluna yer verildiyinin şahidi olarıq. Faizlər, əmsallar maliyyə illərinin göstəriciləri və sahə-normativ göstəricilərlə müqayisə olunur. Daxili fəaliyyətin təhlilində isə əsasən idarəetmə strukturu üzrə sahə fəaliyyətinin təhlili, ümumilikdə isə kompleks təhlil həyata keçirilir.

Sonda, şəxsi təcrübəmdə qarşılaşdığım hallar, tətbiqini təklif etdiyim məsələlər, həmçinin malik olduğum biliklər, əldə etdiyim elmi, praktiki

məlumatlar əsasında, nümunələrlə innovativ sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilinin təkmilləşdirilməsinin 6 istiqamətini qeyd edirəm.

1. Daxil edilən istənilən növ iqtisadi informasiya cari mövqedən deyil, analitik tələbə nəzərə alınmalıdır (geniş şərhli, vahid təsnifat və yazı standartları ilə). Retrospektiv təhlil zamanı keçmiş dövrə aid informasiyanın eynicinsli üslubda tərtibatı (rəqəmlər, ədədlər, sözlər, ünvanlar, subyektlərin məlumatları və s.) təhlilin konkretliyi baxımından əlverişlidir.
2. Təhlil prosesində təhlil obyektinin digər obyektlərlə üzvi əlaqəsi və kompleks təsirlər izlənilməlidir. Sadə misalla, anbarların fəaliyyətinə dair təhlil zamanı, A anbarının fiziki tutumu ilə B anbarının fiziki tutumunda müəyyən ölçüdə boşluğun yaranması, anbarların birləşdirilməsi ehtimalı ilə, anbarlararası mal transferi əməliyyatları sayının, həmçinin fiziki daşınma xərclərinin azalması, bağlanan anbar üçün icarə xərclərindən qurtulma və ya icarəyə verməklə gəlirlərin əldə olunması baxımından səmərəlidir.
3. Təhlil obyektində baş verən xətaların, kənarlaşmaların, problemlərin dinamikasının dövrü ola biləcəyindən dolayı, mütəmadi olaraq təhlil aparılmalıdır. Müntəzəm qrafikli təhlil növbəti təhlil dövrü üçün optimal vəziyyətin formalaşmasına şərait yaradacaq.
4. Təhlil obyektinə məxsus informasiyanın qruplaşdırılması, filterlənməsi və digər seçimlərin yaradılaraq ötürülməsində ən qabaqcıl texnika, kompüter proqramları, applikasiyalardan və bu vasitələrdən istifadə üzrə yüksək səviyyəli təlimat almış kadrların əməyindən faydalanmaq zəruridir.
5. Seçilmiş təhlil metodunun alternativinin tətbiq olunması, mövcud iqtisadi –sosial şərtlərin nəzərə alınması ilə əlavə şərtlərin hazırlanması da fəaliyyətin təhlilinin səbəb-nəticə halqasının genişlənməsinə səbəb olacaqdır.
6. Təhlil proseslərində, onun istinad etdiyi informasiya mübadiləsində, hesabat ekstraktında, təhlil metodları üzrə hesablamaların aparılmasında

insan faktorunun minimuma endirilməsi, digər köməkçi vasitələr üzrə işlərin avtomatlaşdırılması təhlilin ən müasir formasına yiyələnməsində son mərhələdir.

FƏSİL III. İNNOVATİV İNKİŞAF MODELİNƏ KEÇİD ŞƏRAİTİNDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN AUDİT QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ İNKİŞAF KONSEPSİYASI

3.1 Sahibkarlıq fəaliyyətinin auditi.

Innovativ inkişaf modelinə keçid, üstəlik dövlətin və mərkəzi aparatın mülkiyyət üzərindəki inhisarının müəyyən mənada məhdudlaşması şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin ənənəvi olmayan, yeni forma və növlərinin yaranması, yeni istehsal münasibətləri və bölgü mexanizmlərinin formalaşması yeni idarəetmə və onlara nəzarət sistemlərinin mövcudluğunu zəruri edir. Təbiidir ki, azad sahibkarlıq fəaliyyətinə sahib olan iqtisadi subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətlərinə dövlətin nəzarəti birbaşa deyildir, hətta, dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinə birbaşa müdaxiləsi yolverilməzdir. Bu səbəbdən, dövlət, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan müddəalar üzrə subyektlərin qarşısına müvafiq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi tələbini qoymaqla, sahibkarlıq fəaliyyətində yol verilən cinayət hərəkətlərinin, digər kənarlaşmaların, hüquqi-iqtisadi standartların pozulması kimi halların aşkar edilməsinin təminatında maraqlı tərəfdir. Belə ki, dövlət və sahibkar arasında (sahibkar və fəaliyyəti idarə edən subyektlər arasında) fəaliyyətin şəffaflığının, nizamının və qanunauyğunluğunun yoxlanılmasının təminatçısı kimi audit subyektini iştirak edir.

Bazar iqtisadiyyatında istehsal və xidmətlər sferasında xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, yerli ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, dünyanın qabaqcıl şirkətləri ilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsində iqtisadi subyektlər öz partnyorlarının, kontragentlərinin maddi-texniki bazası, potensial imkanları haqqında şəffaf informasiyaya yiyələnə bilərlər. Bu cür maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında informasiya müstəqil audit subyektinin müvafiq test və yoxlama üsulları ilə əldə etdiyi nəticələr haqqda hesabat vasitəsilə maraqlı tərəflərə təqdim olunur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin auditinin ən təkmil forması beynəlxalq müstəvidə müəyyən edilmiş audit standartlarının izlənməsi ilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası ərazisində audit xidmətini tənzimləyən Milli Audit Standartları mövcuddur. Lakin, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi, ölkəyə investisiya cəlb edilməsinin intensivləşdirilməsi üzrə görülən işlərdən dolayı Milli Audit standartlarının tədricən beynəlxalq

standartlarla eyniləşdirilməsi prosesi həyata keçirilməkdədir. Ələlxüsus, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul müasir maddi-texniki bazaya malik subyektlərin fəaliyyətinin auditi məhz beynəlxalq standartların göstərişləri ilə təşkil edilir. Ölkəmizdə bu xidmət üzrə ən peşəkar auditorların yer aldığı “Böyük Dördlüyün” ölkəmizdəki fəaliyyətinə nəzər yetirsək, beynəlxalq audit standartlarının tətbiqinin geniş əhatəsinin şahidi olarıq. Sahibkarlıq fəaliyyətinin auditi haqqda bəhsə keçməzdən öncə, Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (IFAC) tərəfindən ictimai maraqlara xidmət etməklə yüksək keyfiyyətli audit standartlarının müəyyən olunaraq göstərişlərinin tətbiqinin asanlaşdırılması, mühasibat uçotunun təşkilinin inkişaf etdirilməsi, peşəkar mühasiblərin dəyərinin yüksəldilməsi məqsədilə nəşr edilmiş Beynəlxalq Audit Standartları Kollegiyasının (IAASB) audit standartları üzrə əsas müddəalarını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 5.

Beynəlxalq Audit standartları (əsas) [22].

<i>ISA 200-299 Ümumi prinsiplər və məsuliyyət</i>	
200	Müstəqil auditorun ümumi vəzifələri və davranışı
210	Audit şərtləri üzrə razılaşma
220	Auditinin keyfiyyətinə nəzarət
230	Audit sənədləşməsi
240	Auditorun aşkarlanan saxtakarlıqla bağlı məsuliyyəti
250	Auditin hüquqi əsası
<i>ISA 300-499 Risklərin qiymətləndirilməsi və bununla bağlı məsuliyyət</i>	
300	Maliyyə hesabatları üzrə audit planlaması
315	Risqlərin aşkarlanması və qiymətləndirilməsi
320	Audit planlamasının mahiyyəti
330	Auditorun risklərlə bağlı məsuliyyəti
450	Audit zamanı yol verilən səhvlərin qiymətləndirilməsi
<i>ISA 500-599 Audit sübutları</i>	
500	Audit sübutu

505	Sübutların təsdiqi
510	İlkin audit baxışı - açılış balansları
520	Analitik prosedurlar
530	Audit nümunələri
540	Mühasibat uçotunun auditi
550	Əlaqəli tərəflər
560	Aralıq hallar
ISA 600-699 Digər subyektlərin işindən istifadə	
600	Qrup maliyyə hesabatlarının auditi (digər auditor yoxlaması ilə)
610	Daxili auditorların işindən istifadə
620	Audit ekspertlərinin işindən istifadə
ISA 700-799 Auditin nəticəsi və hesabat	
700	Auditor rəyinin formalaşdırılması
705	Rəyin modifikasiyası
706	Audit hesabatı üzrə müvafiq maddələr
710	Müqayisəli informasiya
720	Auditorun hesabat məlumatları üzrə məsuliyyəti
ISA 800-899 Xüsusi sahələr	

İndi isə, sahibkarlıq fəaliyyətinin beynəlxalq standartları əsasında audit yoxlamasının aparılması istiqamətləri ilə tanış olaq. Bunun üçün beynəlxalq auditin fundamental əsaslarına istinad edəcək, sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə maliyyə hesabatlarının bölmələrini təşkil edən əsas obyektlərin auditinin aparılması qaydalarını qeyd edəcəyik.

Beynəlxalq auditin fundamental məzmunun 4-cü hissəsində yer almış mühasibat və idarəetmə uçotunun əsas üsürləri - **əmtəə-material (inventar), maya dəyərinin auditi** əsas yeri tutur [23-s,268]. Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına əsasən inventar özünün açılış, il ərzində alış və il sonu balansı ilə maya dəyərinin bir hissəsini, bu dəyər üzərindəki marjası ilə satış dəyərini formalaşdırdığından xüsusi inventarlara malik olan sahibkarlıq subyekti üçün ən

əhəmiyyətli yoxlama obyektini hesab olunur. İntentar auditinin istiqaməti aşağıda göstərilən prinsiplər üzrə müəyyən olunur.

<i>Audit yoxlaması prinsipləri</i>	<i>Auditin istiqamətləri</i>
Mövcudluq və tamlıq	<ul style="list-style-type: none"> - İntentar alışı və satışı əməliyyatlarının icmalının maliyyə hesabatında əksi; - Maliyyə hesabatlarında əks olunan inventarların fiziki mövcudluğu; - İntentarlarda üzrə bütün növ əməliyyatların ilin əvvəlinə və sonuna qalıqlarının tamlığı.
Hüquq və öhdəliklər	<ul style="list-style-type: none"> - İntentarlarda hüquqi-iqtisadi cəhətdən subyektin öhdəliyində olması.
Dəqiqlik, qiymətləndirmə, yerləşmə	<ul style="list-style-type: none"> - Xərclərin uçot standartlarına müvafiq qaydada məsrəfləşdirilməsi; - İntentarlarda dəyər və xalis dəyərin aşağı göstəricisi ilə yerləşdirilməsi.
Təsnifat və zaman amili	<ul style="list-style-type: none"> - İntentarlarda uçotunun düzgün hesablarda aparılması; - İntentarlarda uçotunun müvafiq əməliyyat dövrlərində aparılması;
Təqdimat	<ul style="list-style-type: none"> - İntentarlarda təsnifatı, qiymətləndirilməsi, tanınması ilə əlaqəli qeydlərin adekvatlığı və mühasibat uçotu standartlarına uyğunluğu.

Qeyd olunan prinsiplərlə audit planlaşdırılmasının tərtib olunmuş müddəaları əsasında yoxlama aparılarkən, fəaliyyətin səmərəliliyi hər bir prinsipin gözlənilmə səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Burada mövcudluq və tamlıq prinsipi üzrə inventarların alış sənədləri ilkin yoxlama sənədləri hesab olunur. Belə ki, müvafiq təsnifat üzrə (xammal, yarıməmul, əsas, köməkçi materiallar, ehtiyat hissələri və s.) malların anbarlara təhvil prosesi, bu prosesi təşkil edən və digər sənədlərin (alışın sifariş blankı, ödəmə tapşırığı, qaimə-faktura, təhvil-təslim aktı) doğruluğu, sənədləşmələr üzrə maddi məsul şəxslərə aid və digər

rekvizitlərin tamlığı, sözügedən sənədlərin uçot proqramına mədaxilinin dəqiqliyi yoxlanılır. Habelə, sifarişçi şəxslərin sifariş məbləğləri üzrə səlahiyyətini, anbardarın vəzifə öhdəliyini müəyyən edən təlimatın, anbardan mal çıxarışını həyata keçirməkdə olan şəxslərin bu hüquqa malik olduğunu təsdiq edən əmrin mövcud olub-olmaması və ya tərtibat səviyyəsi qiymətləndirilir.

Məlumdur ki, inventar auditi dedikdə, ilk nəzərə yetişən məsələlərdən biri də, inventar sayımlarıdır. *IAS 501- audit sübutları* adlı Beynəlxəq Audit Standartı seçilmiş maddələr üzrə spesifik göstərişlərlə auditorun inventar sayımlarında iştirakı ilə mövcud vəziyyətə dair sübutların əldə edilməsini nəzərdə tutur. Fiziki inventar sayımlarının aşağıdakı xüsusiyyətləri audit prosesi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- Sayımların keçirilməsi, təşkili formaları, sayım qrupunun üzvləri, dövrlər, sayım prosesində təhlükəsizlik qaydaları haqqında normativ təlimat sənədlərinin mövcudluğu;
- Sayımların müəyyən dövr intervalları ilə təkrarlanması;
- Sayım əmrinin və nəticələrinin struktur üzrə rəhbər şəxslər tərəfindən təsdiqi;
- İntinventarizasiya nəticələri haqqında aktın bir nüsxəsinin mühasibatlıq şöbəsinə təqdim edilməklə tərtib olunması;
- Sayım sonrası faktiki və sistem qalıqları arasındakı fərqin müvafiq sayım artığı və ya sayım əskiyyəti uçot əməliyyatları ilə sistemə işlənərək sıfıra endirilməsi.

Nəticə etibarilə, maliyyə hesabatlarında inventar bölməsi üzrə göstərilmiş məlumatlar faktiki məlumatlarla eynilik təşkil etməlidir. Lakin, müəyyən ölçüdə fərqlərin formal səbəbləri də mövcuddur ki, auditor bu ehtimallar üzrə ilkin yanaşma ortaya qoymalıdır. Formal xarakterli kənarlaşmalara yol açan səbəblərə misal olaraq insan faktorundan qaynaqlanan mexaniki səhvləri (miqdar və məbləğlər üzrə yalnız qeydiyyat), fərdlərin məsuliyyətsizliyindən

yaranan sənəd dövriyyəsi problemlərini, qəsdən malların mənimsənilməsi kimi cinayət hərəkətlərini, informasiyanın daxil edilməsi və ötürülməsi zamanı sistemdə baş verən texniki xətalara göstərə bilərik. Sözsüz ki, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində baş verə biləcək kənarlaşmaların bir-birindən fərqli, çox sayda mümkün səbəbləri vardır ki, auditin məqsədi də məhz risklərin düzgün qiymətləndirilməsi ilə onların aşkara çıxarılmasıdır.

Hüquq və öhdəliklər prinsipinə nəzərən, hesaba alınan inventarlar üzərində mütləq şəkildə fəaliyyət subyektinin sahibliyi olmalı, inventar qalıqlarının cəminə üçüncü tərəflərdə (icarə anbarlarında) saxlanılan inventarlar daxil, üçüncü tərəflərə məxsus inventarlar xaric edilməlidir.

Dəqiqlik, qiymətləndirmə, yerləşmə prinsipləri altında audit xərclərinin tanınması ilə maya dəyərinin kalkulyasiyasının yoxlanılmasında aparıcı rol malikdir. Burada, xüsusilə aidiyatı xərclərin maya dəyərinə düzgün daxil edilməsi, standartın müəyyən etdiyi qaydaları pozmadan inventarın faktiki maya dəyərinin hesablanması söz gedir. Bilirik ki, müəyyən xarakterli xərclər maya dəyəri üzərinə məsrəfləşdirilməlidir:

- inventara məsrəflər;
- direkt əmək üzrə ödənişlər;
- amortizasiya xərcləri;
- istehsalla birbaşa əlaqəli digər xərclər.

Mövcud standartın təqib edilməsindən, fəaliyyətin uçot siyasətindən asılı olaraq müxtəlif xərc maddələri maya dəyəri üzərinə əlavə oluna bilər (məsələn, sosial ayırmalar) və ya əksinə, digər xərclər üzrə qruplaşdırıla bilər. Maya dəyərinin formalaşmasının auditində maya dəyərini əmələ gətirən sözügedən xərclərin uçotunun düzgünlüyü yoxlanılır. İnt inventar məsrəflərinə onun alışı, alış prosesindən sonra istifadə olunacağı məkana və istifadəyə hazır vəziyyətə gətirilməsinə çəkilən xərclərin uçotunun düzgünlüyü test edilir. İstehsal üçün ayrılmış, lakin istifadəyə verilməmiş malların maya dəyərinə silinməsi (həmçinin, bu prosesin əksi), qeyri-istehsal təyinatlı xərclərin maya dəyərinə

daxil edilməsi, ilkin daşıma və çatdırma xərclərinin ayrıca qruplaşdırılması kimi halların müşahidə olunması audit prosesi üçün risk mahiyyəti daşıyır. Bundan əlavə, daşıma-ötürmə zamanı bir hissəsi və ya tamamilə zədələnmiş, itkiyə getmiş malların silinməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması da önəmli nüansları özündə birləşdirir.

Əməyin ödənişi üzrə xərclərə gəldikdə, bura da yalnız direkt işçilərin əməyinin ödənişi maya dəyərinin kalkulyasiyası zamanı nəzərə alınmalıdır. Lakin, direkt olmalarına baxmayaraq, onlara ödənilmiş maddi yardımlar, motivasiyaedici mükafatlar, təqaüdlərin maya dəyərinə daxil edilməsi audit məqsədləri baxımından yolverilməzdir.

Uzunmüddətli aktiv və qeyri-maddi aktivlərin audit. Günümüzdə bir çox innovativ xidmət üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektləri mövcuddur ki, onlara məxsus anbarlar və yüksək dəyərli inventar bazaları mövcud deyildir. Lakin, onlar uzunmüddətli aktiv və qeyri-maddi aktivlərə sahibdirlər ki, bunlar da audit zamanı seçilmiş obyektlərə çevrilirlər. Burada da, audit planılması üzrə istiqamətləri müəyyən edən müvafiq prinsiplər mövcuddur. Sözügedən aktivlər üzrə daxili nəzarətin qiymətləndirilməsi auditorun qarşısında duran ilk vəzifə olmaqla, maddi aktivlərin, digər əsas vəsaitlərin təhlükəsizliyi, alış-satış proseslərinin uçotunun düzgünlüyü, onların hər il köhnəlməsinə baxılması, yenidənqiymətləndirmənin uçot siyasətinə uyğun formada həyata keçirilməsi auditor üçün risklərin qiymətləndirilməsində vacib mövzulardır.

Uzunmüddətli aktivlərlə bağlı əməliyyatların auditinin istiqaməti aşağıda göstərilən prinsiplər üzrə müəyyən olunur.

*Audit yoxlaması
prinsipləri*

Auditin istiqamətləri

<p>Mövcudluq və tamlıq</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Yoxlanılan dövr ərzində uzunmüddətli maddi aktivlərin dövr əvvəlinə dəyəri, yığılmış amortizasiya və net dəyərin göstərilməsi; - Maliyyə hesabatlarında əks olunan aktivlərin (əsas vəsaitlərin) fiziki mövcudluğu; - Aktivlərin yeni, istifadədə olan, fərqli fiziki durumları üzrə reyestrinin mövcud olması.
<p>Hüquq və öhdəliklər</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Mövcud olan bütün növ torpaq, tikili və avadanlıqlar, maşın və avandlıqlar, digər qeyri-maddi aktivlər üzrə mülkiyyət hüququna sahib olma; - Müxtəlif növ icarə, istifadə hüququ və kreditlər üzrə aktivlərin müəyyən edilməsi.
<p>Dəqiqlik, qiymətləndirmə, yerləşmə</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Uzun müddətli aktivlərin qiymətləndirilməsində mövcud standartın izlənməsi, köhnəlmə metodlarının seçilməsinin uçot siyasəti ilə uzlaşdırılması; - Yenidən qiymətləndirmə üzrə hesablamaların düzgünlüyü, nəticədə əldə olunan mənfəət və zərərin tanınması; - Xərclərin uçot standartlarına müvafiq qaydada aktivlər üzərinə kapitallaşdırılması; - Yenidən qiymətləndirmə və ya zərərdən düşmə üzrə dövr sonu dəyərə baxılması; - Yararlı istifadə müddəti olan aktivlərin köhnəlməsi üzrə hesablamaların doğruluğu.
<p>Təsnifat və zaman amili</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Uzunmüddətli aktivlərin (alış-satış), onların köhnəlməsinin, uçotunun müvafiq hesablarda aparılması; - Uçotun müvafiq əməliyyat dövrlərində aparılması;
<p>Təqdimat</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Uzunmüddətli aktivlərin təsnifatı, qiymətləndirilməsi, tanınması ilə əlaqəli qeydlərin adekvatlığı və <i>IAS 16</i> standartına uyğunluğu.

İnnovasiyalı iqtisadiyyatın belə demək mümkünsə, “ağır tələb”lərindən biri də fəaliyyətə qeyri-maddi aktivlərin cəlb edilməsidir, ki, mövzunu bu barədə

davam etdirmək yerinə düşərdi. Ölkəmizdə innovativ sahibkarlığın inkişafı baxımından fəaliyyətdə yer almış qeyri-maddi aktivlərin uçotu və onların auditinə yerli, lakin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış yanaşmanı qeyd etmək istəyərdim.

Qeyri-maddi aktivlərdən bəhs olunarkən, onların 3 qrupda təqdim olunması məqsədəuyğundur:

- İntellektual mülkiyyət (icad, müasir modellər, ticarət və əmtəə nişanları, proqram təminatı, məlumat saxlancları, müəlliflik hüquqları, nou-hau və s.);
- Sərvətlərdən istifadə hüquqları;
- Qudvil

Nəzərə almaq lazımdır ki, kvalifikasiyalı, səriştəli, xüsusi bacarıqlı insan resurslarının fəaliyyəti özünün sürətli yerdəyişmə xüsusiyyətindən dolayı qeyri maddi aktiv hesab edilmir.

Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı əməliyyatların auditi zamanı aşağıda göstərilən nüanslara diqqət yetirilməlidir:

- qeyri-maddi aktivin alınaraq mülkiyyətin fəaliyyət subyektinə keçməsinə təsdiq edən sənədin mövcud olması;
- alınmış qeyri-maddi aktivin xüsusi parametrlərini, xarakteristikasını, izahlı, şərti təsvirlərini əks etdirən texniki vəsiqənin mövcud olması;
- aktivin balansda alınmasının, balansdan silinməsi üzrə əməliyyatların uçot və riyazi məzmununun düzgünlüyü;
- qeyri-maddi aktivin istifadə müddətinə baxılması, müəyyən müddətli aktivə köhnəlmələrin hesablamalarının uçot və riyazi məzmununun düzgünlüyü;
- qeyri-maddi aktivlə bağlı uçotda ikili yazılışların doğruluğu.

Sonuncu nüansın üzərində dayanaraq, qeyri-maddi aktivlərlə bağlı əsas əməliyyatların ikili yazılışını, milli hesablarla göstərək.

a) Qeyri maddi aktivin alışı.

Əməliyyat	Debet	Kredit
Qeyri-maddi aktivin alınması	103	531
Qeyri maddi aktivin dəyəri	101	103
Qeyri-maddi aktivin ödənişi	531	223

b) Qeyri-maddi aktiv üzrə məsrəflərin kapitallaşdırılması.

Əməliyyat	Debet	Kredit
Qeyri-maddi aktivin alınması	103	531
Direkt işçilər üzrə əmək ödənişi	103	533
Qeyri maddi aktivin dəyəri	101	103
Qeyri-maddi aktivin ödənişi	531 (533)	223

c) Qeyri-maddi aktivin amortizasiyası.

Əməliyyat	Debet	Kredit
Amortizasiyanın xərcə silinməsi	202	102
Qeyri maddi aktivin dəyərindən silinmə	102	101

d) Qeyri-maddi aktivin mənfəətlə (zərərlə) satışı.

Əməliyyat	Debet	Kredit
Qeyri-maddi aktivin satışı (ƏDV daxil)	211	611
İlkin dəyərin silinməsi	731	101
Amortizasiyanın silinməsi	102	731
Satışdan hesablanmış ƏDV	731	521
Satışdan mədaxil	221	211
Satışın nəticəsi	611	731
Zərərə silinmə ilə mənfəət (zərər)	611 (801)	801 (731)

Göstərilən nümunələr üzrə hesablarda ikili yazılışların doğruluğu auditor tərəfindən yoxlanılmalıdır [24-s,203].

Debitor, kreditorlarla və digər hesablaşmaların auditi. Sahibkarlıq fəaliyyətində hesablaşmaların auditi dedikdə, beynəlxalq standartın məzmununa əsasən debitor borclarının, onun auditi prinsiplərinə söykənən əks istiqamətli kreditor borclarının və satışın (debitor borcları ilə üzvi əlaqə baxımından) auditi nəzərdə tutulur. Debitor borcları ilə bağlı əməliyyatların auditinin istiqaməti aşağıda göstərilən prinsiplər üzrə müəyyən olunur.

<i>Audit yoxlaması prinsipləri</i>	<i>Auditin istiqamətləri</i>
Mövcudluq və tamlıq	<ul style="list-style-type: none"> - Fərdi nişyə satış hesabları ilə icmal debitor borcları hesabının (balans üzrə) uyğunluğu; - Alıcılarla bağlanmış müqavilələrin mövcudluğu və müqavilə şərtlərinin tamlığı (ödəmə şərtləri, kredit müddətləri və s); - Bütün növ göndərmə sənədlərinin, ödəmə tapşırıqlarının, qaimə-fakturaların müvafiq əməliyyatlar üzrə açıqlamalarda mövcudluğu; - Maliyyə hesabatlarında əks olunan debitor borcları üzrə alınmış avansların, sonradan ödəmələrin, ümitsiz borcların nəzərə alınması.
Hüquq və öhdəliklər	<ul style="list-style-type: none"> - Kreditə satılmış mallar üzrə debitor borclarının bank təsdiqi; - Debitor borclarının qarşı tərəflə müqavilə şərtlərinə uyğun formada üzləşdirilməsilə təsdiqi; - Mövcud debitor borclarının müxtəlif səbəblərdən üçüncü tərəflərə satışının müəyyən edilməsi.

<p>Dəqiqlik, qiymətləndirmə, yerləşmə</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Kreditə satılmış məhsul üzrə debitor borclarının tanınmasının doğruluğu; - Müştərilərdən qayıdan malların, onlara verilmiş güzəştlərin (ticari endirimlərin) düzgün tanınması; - Ümidsiz borclarının silinməsinin düzgünlüyü; - Ümidsiz borclar üçün ayrılmış ehtiyat faizlərinin uçot siyasətinə və reallığa uyğunluğu.
<p>Təsnifat və zaman amili</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Alıcılar və sifarişçilərlə əməliyyatların uçotunun müvafiq hesablarda aparılması; - Uçotun müvafiq əməliyyat dövrlərində aparılması;
<p>Təqdimat</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Debitor borclarının qiymətləndirilməsi, tanınması ilə əlaqəli qeydlərin adekvatlığı və standartlara uyğunluğu.

Kreditor borcları və digər hesablaşmalarla bağlı əməliyyatların auditinin istiqamətini isə sistemli prinsiplərlə deyil, mətn əsaslı mülahizələrlə göstərməyə çalışaq.

Ümumiyyətlə, hesablaşmaların audit zamanı hesablaşmaların uçotunu aparan şəxs və bu şəxsə nəzarət edən subyektlərin işinin, hesablaşmalara aid bütün sənədlərin mövcudluğu, əsaslılığı, onların işlənmə mexanizmlərinin (qəbul edilməsindən arxivləşdirilməsinə qədər) yoxlanılması auditor tərəfindən təmin olunur.

Malsatan və podratçılarla kreditor hesablaşmalar üzrə auditinin diqqətdə saxlanması lazım olan əsas nüansları bunlardır:

- alınmış malların, xidmətlərin, görülmüş işlərin dəyər üzrə ödənişinin düzgünlüyü;
- müvafiq əməliyyatları təşkil edən sənədlərin mövcud olması və düzgün tertibatı;
- alınmış mallar və xidmətlərin sistemə düzgün mədaxili;

- kreditorlarla hesablaşmalardan maya dəyərinə köçürülən xərclərin silinməsinin düzgünlüyü;
- müqavilə öhdəlikləri üzrə qarşı tərəflərin məsuliyyətini gözləməsinə nəzarətin tamlığı;
- hesablaşmaların həyata keçirilməsini təsdiq edən üzləşmə aktlarının mövcudluğu və tərəflərin imzaları ilə rəsmiləşdirilməsinin təmin edilməsi;
- verilmiş avansların, qazanılmış endirimlərin uçotda nəzərə alınmasının dəqiqliyi;
- dövrü qalıqlara nəzarət təminatı.

İşçilərlə hesablaşmaların auditində əməyin ödənişi üzrə yoxlamaların əsas xüsusiyyəti əmək haqqı və ondan tutulan məbləğlərin hesablanması müvafiq əmək və digər qanunvericiliyin izlənməsi, vəzifələr, iş saatları, məzuniyyət, xəstəlik üzrə ödənişlərin uçotunun dəqiqliyinin yoxlanılmasıdır. Bu cür hesablaşmalar zamanı kənarlaşmaların üzə çıxarılmasında auditinin yoxlama aspektlərini təşkil edir:

- işçilər üzrə real olmayan artıq iş saatlarının tabelə daxil edilməsi;
- tabelədə faktiki heyətin üzvi olmayan şəxs(lər)in rekvizitlərinin yer alması;
- nəzəri mükafatlandırma zamanı sui-istifadə halları;
- əvvəlki dövrlərdə haqqı ödənilmiş sənədlər üzrə təkrar ödənişlərin həyata keçirilməsi;
- işçilərin şəxsi hesablarında cərimə, dəymiş zərərlərin ödənişinə dair qalıq məbləğlərin saxlanması.

Əmək haqqı üzrə xərclərin müvafiq xərc qruplarında qruplaşdırılması, sistem üzrə daxiletmələrdə riyazi məlumatların düzgünlüyü, əmək haqqından gəlir vergisi, sosial ayırmalar kimi tutulmaların, təhtəlhəsab və ezamiyyətlər üzrə borcların, maddi ziyanın ödənilməsinin uçotunun yoxlanılması da əməklə bağlı hesablaşmaların auditində əsas yoxlama obyektlərindəndir.

Bank və kassa əməliyyatlarının auditi. Bu yerdə də qeyd etmək yerinə düşər ki, öz fəaliyyətini heç bir inventara sahib olmadan, azsaylı əsas vəsaitlərin varlığı ilə, bir neçə işçinin əməyi ilə genişləndirməkdə olan, məhz öz qızılı parlaqlığı olan ideası ilə nisbi böyük həcmli dövriyyəyə malik olan “drop shipping” innovatorunun fəaliyyətinin audit xidmətinə olan ehtiyacı sırf satışı, debitor və kreditor hesablaşmalarının və bank əməliyyatlarının yoxlanılmasına olan zəruriyyətdən yarana bilər. Belə ki, kassa və bank əməliyyatlarının auditi dedikdə, diqqət yetirməli olduğumuz əsas audit xüsusiyyətlərini qeyd edərkən Beynəlxalq Audit standartlarının göstərişlərinə dönüş edirik:

<i>Audit yoxlaması prinsipləri</i>	<i>Auditin istiqamətləri</i>
Mövcudluq və tamlıq	<ul style="list-style-type: none"> - Kassa və bank hesabları üzrə bütün növ mədaxil və məxaric əməliyyatlarının icrası; - Maliyyə hesabatlarında əks olunan nağd pul qalıqlarının fiziki mövcudluğu.
Hüquq və öhdəliklər	<ul style="list-style-type: none"> - Bank hesablarının, kassa aktivlərinin fəaliyyət subyektinin öhdəliyində olması.
Dəqiqlik, qiymətləndirmə, yerləşmə	<ul style="list-style-type: none"> - Mədaxil və məxaric əməliyyatlarının məbləğlər, ünvanlar xüsusunda dəqiqliyi; - Xarici valyuta ilə həyata keçirilən əməliyyatların dövrü məzənnələr üzrə dəqiq uçotunun təşkili.
Təsnifat və zaman amili	<ul style="list-style-type: none"> - Kassa və bank əməliyyatlarının uçotunun düzgün hesablarda aparılması; - Uçotunun müvafiq əməliyyat dövrlərində aparılması;
Təqdimat	<ul style="list-style-type: none"> - Kassa və bank qiymətlilərinin tanınması, qiymətləndirilməsi üzrə qeydlərin adekvatlığı və mühasibat uçotu standartlarına uyğunluğu.

Bank və kassa əməliyyatlarının müvafiq hesabları üzrə uçot icmalı, əldə olan nağd vəsaitlərin, bank hesablarında yerləşmiş pulların və yolda olan pul köçürmələrinin həcmi üzrə eynilik təşkil etməlidir. Bank tərəfindən icra olunmamış əməliyyatlar, blok edilmiş məbləğlərin nəzarətdə saxlanılma səviyyəsi yoxlanılmalıdır.

Beləliklə, sahibkarlıq fəaliyyətinin auditində fəaliyyətin nəticələrini formalaşdıran müxtəlif hesabat obyektlərinin yoxlanılma prosedurları ilə tanış olduq. Doğrudur, bu gün bir çox müəlliflər auditə məhz maliyyə-mühasibatlıq, təftiş, hüquq ətrafında çərçivəyə almışlar. Lakin, audit inkişafa meyilli, istəkli fərdlərin fəaliyyətinin istənilən xətti üçün yoxlama və doğru istiqamətə yönləndirmə funksiyasını daşımaqla, iqtisadiyyatda nəinki təsərrüfat münasibətlərindəki iqtisadi göstəriciləri, hətta, psixoloji mühiti, davranışları və reaksiyaları yoxlayan bir elm olaraq yaşamaqdadır.

3.2 Sahibkarlıq fəaliyyətinin audit qiymətləndirilməsinin mövcud problemləri.

Fəaliyyətin şəffaflığının artırılması, daxili faktorlardan qaynaqlanan kənarlaşmaların və bu kənarlaşmaların örtülməsi üçün meydana gələn xarici kənar faktorların təsirlərinin aradan qaldırılması, sui-istifadə meyillərinin

aşkarlanaraq dayandırılması, insan faktorunun mövcudluğu ilə və ya texikanın qüsurlu işləmə səbəbindən baş verən maliyyə-təsərrüfat nöqsanlarının aşkar edilərək qaydaya salınması, bütün bunlarla bərabər fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması, onun təşkilati-idarəetmə səviyyəsinin yüksəldilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin auditinin qarşısında duran ali vəzifələrdəndir. Lakin, qeyd olunan istiqamətdə audit bir çox hallarda öz funksiyası yerinə yetirməkdə müxtəlif problemlərlə qarşılaşır ki, bu audit obyektinə haqqında qənaətin nisbiliyinə, bəzi hallarda da kökündən yalnışlığına gətirib çıxarır. İstər ölkəmizdə, istərsə də dünya ölkələrində auditin bir sıra problemləri mövcuddur və nəzərə alsaq ki, şəffaflıq sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əsas meyarlardandır, o zaman bu problemlər sahibkarlıq fəaliyyətinə də təsirsiz ötürülməyəcəkdir. Elə isə, sahibkarlıq fəaliyyətində auditin mövcud problemləri haqqında bəhsə keçid alaıq.

Müasir iqtisadiyyatda innovativ sahibkarlıq fəaliyyətində kənarlaşmalar, qanun pozuntuları, sui-istifadə halları da “innovativ” ola bilər və bu problem bəzən vizual xarakterə malik olmur. Bu kimi problemlərin aşkar olunub sübuta yetirilməsi auditorlardan intensiv yanaşma, fərdi təcrübə və müəyyən mənada uzun zaman istəyə bilər. Audit xidmətinin müddətinin uzadılması, bu xidmətdən istifadə edən subyektlər üçün artıq vəsaitlərin xərclənməsi deməkdir, digər bir mənada uzun müddətlər sahibkarlar üçün həmişə şübhəlidir. Planlanmış audit müddəti isə, təbii ki, bütün kənarlaşmaların aşkar edilməsi üçün kifayət etməməklə, nisbi nəticələrin əldə olunmasının mümkünliyindən xəbər verir. Auditə güvən, onun nisbiliyi ənənəvi problemlərdən olsa da, yalnız auditin tələb etdiyi şərtlər daxilində onların həlli müəyyən dərəcədə mümkündür. Lakin, xidməti müqavilə üzrə müddətlərin təyini, işlərin razılaşdırılmış həcmi üzrə yekun nəticələr mümkün nəticələrin üst səviyyəsinin əldə olunması anlamına gəlmir. Belə ki, auditorun kənardan baxışı onu bir çox fiziki-iqtisadi hərəkətlərin müşahidəsindən də uzaqda saxlayır.

Müddət amilinin nəzərə alınması, kifayət qədər vəsaitlərin audit xidmətindən faydalanmaq üçün ayrılması, auditorun sıx müşahidələr aparması,

ən səriştəli auditorların cəlb edilməsi, onların effektiv fəaliyyəti üçün hər bir şəraitin yaradılması, mövcud olan bütün informasiyaların dürüst təqdimatı və bu kimi digər şərtlərin ödənilməsi halda da, auditin keçmişə dair məlumatlara əsaslanması onun dürüst təqdimatlı informasiyanın qeyri-dürüslüklə qeydə alınması problemi ilə qarşı-qarşıya qoyur. Bu asılılıq audit xidmətinin spesifik nisbiliyini qüvvədə saxlamaqdadır. Digər tərəfdən risklərin qiymətləndirilməsi zamanı risklə işarələnən obyektlər üzrə işlərin doğruluğunun təminatı bəzən idarəetmə subyektlərinə mənsub olur ki, auditin birbaşa idarəetmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi prizmasından yanaşması mövcud deyildir.

İlkin sənədlərin təşkilini həyata keçirən, onları yoxlayan şəxslər, sənədlərin xüsusi qaydada tərtibatında maraqlı olan menecerlər, auditorları zəruri informasiya ilə təmin edən subyektlər, habelə, auditorların özləri insan faktoru üçün əsas meyardırlar. Hansı ki, kənarlaşmalarda fəaliyyətin idarəetmə subyektlərinin, audit prosesi üzrə kənarlaşmalarda auditorların da iştirakı mümkündür. Məlum olur ki, insan faktorunun mövcudluğu auditin şəffaflığına da təsirsiz ötüşə bilməz. Belə ki, tərəflərin birgə və ya digər formalarda müdaxiləsi ilə, audit hesabatları həqiqəti əks etdirməyən şəkildə ala və özünün ali vəzifələrini yerinə yetirmədən tamamlana bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin auditinin digər nəzəri problemləri də mövcuddur ki, əvvəlki paragrafda maliyyə-təsərrüfat obyektləri üzrə audit prosedurlarının tanınma, qiymətləndirmə, yerləşmə və digər müddəaları qeyd edilmişdir. Həmin müddəaların yoxlanılması zamanı sahibkarlıq fəaliyyətinin təbiətinin düzgün qiymətləndirilməməsi də nəzəri problemlərin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Misal üçün, əsas istehsal fəaliyyətinə aid olmayan vəsaitlərin inventar, standartda göstərilmiş dəyər limitini keçməmiş malların əsas vəsait, yüksək ehtimalla itirilməyəcək məbləğlərin öhdəlik kimi tanındılmasının nəzərə alınmaması göstərilə bilər.

Beynəlxalq ticarət tendensiyasının iqtisadiyyatda əksi olan innovasiyalı elektron biznesin inkişafı, bu tip fəaliyyətlərin genişlənməsi səbəbilə ənənəvi sahibkarlıq kimi zamanla onun işlərinin, fəaliyyətinin, maliyyə-uçot

mexanizmlərinin yoxlanılmasına ehtiyacı ləbəd edir. Lakin, burada auditə gərəklı bütün obyektlər üzrə informasiyalar elektron halda saxlanılır, ötürülür və idarə olunur. Nümunə üçün, elektron ticarət saytı üzərindən fəaliyyəti olan sahibkarın satış əməliyyatları üçün ilkin sənədlər hesab olunan faylları göstərək.

Cədvəl 6.

Sənədlər	İnformasiya mənbəyi
<i>Onlayn sifariş</i>	<i>Web Log</i>
<i>Onlayn qaytarma sənədi</i>	<i>Web Log</i>
<i>Ödənişlər</i>	<i>Web Log</i>
<i>Göndərilən e-faktura</i>	<i>Web Log</i>

Üstəlik, nəzərə almaq vacibdir ki, auditorlar müxtəlif fəaliyyət sahələrində e-ticarət üzrə dataların yerləşdiyi ayrı-ayrı proqramlarla, platformalarla qarşılaşırlar və toplanan məlumatların ekstrakt edilməsi, qruplaşdırılması onlardan çoxtərəfli texniki biliklərlə yanaşı mexaniki əmək də tələb edir. Bu səbəbdən auditin avtomatlaşdırılması problemi bəzən işlərin tempini aşağı salır, fəaliyyət üzrə iş axışlarının qavranılması prosesini ləngidir. [24-s,8]

Sahibkarlıq fəaliyyətinin audit qiymətləndirilməsinin problemləri daim yeni formalarda müşahidə olunsa da, onların nisbi spesifikasiyası üzrə olan problemləri qeyd etmiş olduq. Bundan əlavə, ölkəmizdə sahibkarlığın audit qiymətləndirilməsinin hüquqi-iqtisadi müstəvidə müəyyən problemləri vardır ki, digər paraqrafda bu problemlər inkişaf istiqamətləri üzrə qeyd edilmişdir.

3.3 Sahibkarlıq fəaliyyətinin auditinin inkişaf konsepsiyası.

Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin auditinin inkişafı bilavasitə audit xidmətinin inkişafı istiqamətində dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqəlidir. Auditin inkişaf konsepsiyası ölkədə audit xidmətinin inkişaf istiqamətləri üzrə hədəflərin seçilməsi, fərdi auditorlar üçün yeni bazarların

yaradılaraq genişləndirilməsi, sahibkarların və auditorların şəxsi maraqlarının müdafiəsi, audit xidməti sahəsində davamlı fəaliyyətin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, audit aparılmasında beynəlxalq standartların tələblərinin əsas götürülməsi, sahibkarlığın inkişafında auditin rolunun və faydasının daha da artırılması, şəffaflığın təmin olunması, rüşvətxorluğa və digər cinayətlərə qarşı mübarizədə audit xidmətinin funksiyasının və auditorların məsuliyyətinin gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən 2012 - 2020-ci illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikası auditor xidmətinin inkişafı konsepsiyası” işlənib hazırlanmışdır [25]. Konsepsiyada bu xidmət sahəsi üzrə zəruri islahatların keçirilməsində sahibkarların auditin əhəmiyyəti haqqında maarifləndirilməsi, auditin sahibkarlıq fəaliyyətində mövcud olan neqativ hallarla mübarizədə rolu, sahibkarlara auditlə əlaqəli digər xidmətlərin göstərilməsi, onun müasir formalarla, ən eyni metodlarının tətbiqi yer almışdır. İslahatda həmçinin, audit xidmətində normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanunun qəbulu ilə sahibkarlığa əsassız müdaxilələrin aradan qaldırılması, sözügedən qanunda auditin inkişafını qəsd edən müddəalar arasında beynəlxalq audit standartlarının tətbiqinin vacibliyi, müstəqil auditor rəylərinin tanınması qeyd olunmuşdur. Beləliklə, audit xidməti haqqında yeni qanunların qəbul olunması, mövcud qanunlara, aktlara əlavə və dəyişikliklərin edilməsilə audit xidmətinin normativ-hüquqi bazası üzrə təkmilləşdirmə işlərinin görülməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin auditinin də inkişafının *birinci istiqamətidir*.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin auditnin *ikinci istiqaməti* onun təşkili üzrə təkmilləşdirmənin həyata keçirilməsidir. Bu istiqamətə sahibkarlığın inkişafda olan sahələri, ələlxüs, regionlarda inkişaf etdirilən fəaliyyət növləri ilə eyni sahənin auditinin inkişafı üzrə tədbirlərin paralelləşdirilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın xarakteristikalarının nəzərə alınması, audit prosesinə qabaqcıl texnologiyanın üstünlüklərinin əlavə edilməsilə, onlardan istifadənin genişləndirilməsi, elektronlaşmış auditin tətbiqi, audit məqsədlərində formal

xarakterin səmərəliliyin əldə olunması, auditorların fəaliyyətinin hesabatlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əvəz edilməsi və s. aiddir.

Auditin inkişafının *üçüncü istiqaməti* isə onun spesifik sahəsi ilə əlaqədə olan digər xidmətlərin malik olduğu imkanlardan istifadə edilməsinin təkmilləşdirilməsidir. Bu gün təkidlə deyə bilərik ki, bir çox sahibkarlar qərar qəbuletmədə, proqnozların verilməsində, uçot siyasətinin seçilməsində, mühasibat uçotu üzrə müvafiq metod və ya proqram təminatı seçimində, mənfəətin istifadəsində, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində buraxılmış səhvlərin düzəldilməsində xüsusi məsləhət xarakterli xidmətlərə ehtiyac duyurlar. Dünyada da audit şirkətlərinin fəaliyyətində bu cür xidmətlər təqribən 15-25%-lik xüsusi çəkiyə malikdir. Bu cür xidmətlərin inkişaf etdirilməsi hələ köklü auditin aparılması nöqtəsinə yüksəlməmiş, lakin inadlı, innovativ fəaliyyəti ilə gələcək uğurlara doğru irəliləyən “gənc” sahibkarlar üçün olduqca əhəmiyyətli və ölkə iqtisadiyyatı üçün də uzunmüddətə hesablanmış inkişaf siyasətidir.

Nəhayət, sahibkarlıq fəaliyyətinin auditinin inkişafı üzrə *dördüncü istiqamət* mövzularda dəfələrlə vurğuladığımız auditin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılaraq tətbiqini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının IFAC-ın tamhüquqlu üzvü olması şəraitində onun tamamilə beynəlxalq standartlar əsasında fəaliyyəti məqsədəuyğundur. Öncəki paragrafda qeyd etdiyimiz Beynəlxalq Audit Standartlarının istər kiçik və orta, istərsə də, ən iri sahibkarlıq fəaliyyətlərinin auditində tətbiqilə yanaşı, auditorların peşə davranışının, onların sertifikatlaşdırılması üzrə çoxpilləli təlimlərin keçirilməsinin IFAC-ın göstərişlərə əsaslanması yeni inkişaf mərhələsi üçün xüsusi addımdır. Bu istiqamət üzrə auditorların hazırlanmasında onların işinə tələbdə ACCA, CIMA, DipIFR, CIA, CPA kimi beynəlxalq sertifikatlarının qiymətləndirilməsi önəmli olan məsələlərdəndir. Həm bilik, həm də etik cəhətdən auditorların öz peşə vəzifələrini vicdanlı və ləyaqətli şəkildə yerinə yetirməsi, istənilən halda sosial-iqtisadi inkişafda rol oynacaqdır.

Beynəlxalq audit təcrübəsinin mənimsənilməsində müvafiq standartları izləyən ölkələrinin audit təşkilatları ilə birgə tədbirlərin görülməsi də əhəmiyyətlidir.

“Azərbaycan Respublikası Auditor Xidmətinin İnkişaf Konsepsiyası”nda 2014-2020-ci illərdə nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasının təqvim planı [25-s,63].

	Beynəlxalq audit təcrübəsinin tətbiqi üzrə:	İllər
1	Beynəlxalq peşəkar təşkilatlara üzvlük, onlarla əlaqələr, habelə xarici ölkələrin peşəkar qurumları ilə səmərəli əməkdaşlıq istiqamətində fəaliyyət	2014-2020
2	Beynəlxalq audit təcrübəsinin daha səmərəli öyrənilməsi məqsədilə xarici ölkələrin audit qurumları ilə əlaqələrin yaradılması və birgə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əməkdaşlıq sazişlərinin bağlanması	2014-2020
3	Auditin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsinə dair beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi üzrə müvafiq təkliflərin hazırlanması	2014-2020
4	Auditin idarə edilməsi və tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin tətbiqinin genişləndirilməsi	2015-2017
6	Beynəlxalq audit təcrübəsində tətbiq olunan xüsusi proqram təminatı məhsullarından (CaseWare Audit, Audit Management Software, SwissAuditor, ASL Analytics Software, AD Audit Report Software və s.) istifadənin genişləndirilməsi	2014-2019
7	Auditorların və auditor təşkilatlarının akkreditasiyası və qeydiyyatının beynəlxalq təcrübəyə uyğun aparılması	2015-2020
8	Xarici təcrübə nəzərə alınmaqla auditorların reyting səviyyəsinin müəyyən edilməsi	2014-2020
10	Auditin təşkilinə dair xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi	2014-2020
12	Auditorların hesabatlarının interaktiv qəbulu və emalı	2014-2020

NƏTİCƏ

İqtisadi sahədə qəbul edilən qərarlar, aparılan tədqiqatlar, keçirilmiş islahatlar, görülən digər tədbirlər ümumilikdə vahid məqsəd üçün həyata keçirilir ki, bu da iqtisadi inkişafa nail olmaqdır.

Bu məqsədlə, təklif edirik:

1. Respublikamızda azad sahibkarlığın inkişafına rəvac verəcək sahibkarlıq fəaliyyətinə yeni başlayan və fəaliyyəti inkişaf etməkdə olan subyektlərin həvəsləndirilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ixracın stimullaşdırılması, innovativ biznes mərkəzlərinin sayının artırılması, idealara investiyaların yatırılması, fərdlərin təsərrüfat fəaliyyətlərinin qurulması üçün istehsal kreditlərinin şərtlərinin təkmilləşdirilməsi, sahibkarların statusunun yüksəldilməsi kimi tədbirlərin görülməsidir. Sahibkarlığın sosial-iqtisadi inkişafda 11 danılmaz rolu (paraqraf 1.1) bu fəaliyyətə daim qayğı göstərilməsi üçün əsas səbəbdir.

2. Xüsusi olaraq, gömrük, vergi və qeyri-tarif tənzimlənməsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqəli mexanizmlərin istifadəsinin güzəştlərə köklənməsi, bununla da ixracın stimullaşdırılmasının və investisiya cəlb edilməsinin təşviqinin həyata keçirilməsi mühümdür.

3. Ölkəmizdə fəaliyyəti olan istənilən subyektin mühasibat uçotunun yerli standartlarının tamamilə beynəlxalq idarəetmə və maliyyə uçotu standartları ilə əvəz edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının istər nəzəri hissəsinin tədrisə, istərsə də, praktiki hissəsinin tətbiqə daxil edilməsi, sahə üzrə mütəxəssislərin ölkə daxilində inkişaf etdirilməsinin zəncirvari təsiri ilə həm yerli sahibkarlıq, həm də sosial-iqtisadi inkişaf üzrə nailiyyətlər əldə edilməsi mənasına gələcəkdir.

4. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlilinin ənənəvi metodlarının CFA, CIMA, ACCA kimi beynəlxalq kvalifikasiya strukturlarının göstərişlərinə uyğun metodlarla əvəz edilməsi, həm yerli mütəxəssisləri dünya iqtisadiyyatı ilə, həm də xarici mütəxəssisləri yerli bazarlarla sıx əlaqədə saxlayacaqdır.

5. Auditin beynəlxalq standartlarının tətbiqinin qanunvericiliklə təsbiti sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətlərinə arzuolunan nəzarətin artmasına səbəb olacaq, onların yeni xarici partnyorlar qazanmasına, yeni əməkdaşlıq pəncərələrinin açılmasına rəvac verəcəkdir.

6. İnnovativ sahibkarlıq fəaliyyətinin audit qiymətləndirilməsinin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində, könüllü auditə təşviqin həyata keçirilməsi də olduqca mühümdür.

7. Auditə sahibkarlar cəmiyyətinin, ictimaiyyətin marağının artırılması, ona qanunun tələbi kimi deyil, inkişafın meyarı kimi baxılması üçün geniş maarifləndirici tədbirlərin görülməsi inkişafın təməl prinsiplərindəndir.

8. Auditorlar Palatasına aid rəsmi internet sahifəsinin funksiyalarının təkmilləşdirilməsi, internet vergi idarəsinə bənzər platformanın qurulması ilə hesabatların və rəylərin onlayn reyestrinin yaradılması istifadəçilərin rahatlığı prinsipinə uyğun olacaqdır.

9. İnnovasiyanın bir elm, innovatorluğun bir peşə kimi cəmiyyətə aşılması, onun təlimi, tədrisi və tətbiqinin daim tədqiqat obyektinə qalmaqla, mütəmadi olaraq özünün təkmil formasına yiyələnməsi ölkədə sahibkarlığı iri addımlarla önə getməyə vadar edəcəkdir. Bu işə, birmənalı olaraq, sosial-iqtisadi inkişafın təminatıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Amrita Zaliwal “Role of Entrepreneurship In Economic Development”, IJSRM, 2016.
2. Audretsch, David and Keilbach. “Entrepreneurship and Regional Growth”, Journal of Evolutionary Economics, 2004.
3. <http://economy.gov.az/uploads/fm/files/Sahibkarliq-reqemlerde2016>
4. F.Ş.Hacıyev, “Azərbaycanda yol xəritələrinin gerçəkləşməsində ixrac potensialının təhlili və inkişafı perspektivləri”, 2017.
5. Peter. F.Drucker, “Innovation and Entrepreneurship” Practise and Principles.
6. Azərbaycan Respublikasının “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunu.
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi Haqqında Konstitusiyaya Aktı.
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
9. <http://www.e-qanun.az/framework/>
10. Institute of Professional Financial Managers, “Analysis of Operation and Financial Condition of the Enterprise”, 2009
11. Joe Tidd and John Bessant, “Managing Innovation”, 2014.
12. Davit Deakins, Mark Freel, “Entrepreneurship and small firms”, 2003.
13. Paul M, Krishna G. Palepu, “Business Analysis and Valuation”
14. İ.Mahmudov, T.Zeynalov, N.İsmayılov, “İqtisadi təhlil”, 2010.
15. H.A.Cəfərli, “İqtisadi təhlil”, 2009.
16. <https://www.accountingformanagement.org/direct-labor-efficiency-variance/>
17. Kaplan Publishing, “Financial Reporting”, 2016.
18. <http://financials.morningstar.com/>
19. Mark Hunter, “Sales Hunter” , Sales motivation blog, 2015.
20. В.Л. Киреев , “Экономический Анализ”, 2004.
21. Е.В. Уфимцева, “Теория Экономического Анализа”, 2013.

22. IFAC, “Handbook of International Quality Control, Auditing, Review, Other Assurance and Related Services Pronouncements”, 2014.
23. BPP Learning Media, “Audit and Assurance”, 2016.
24. ASL, Global Audit Publishing, “Auditing e-Business: Challenges and Opportunities”.
25. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası, “Azərbaycan Respublikasında Auditor Ximətinin İnkiafı Konsepsiyası (2012-2020-ci illər)”, 2013.

“MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İNNOVASIYALI SAHİBKARLIQ
FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ AUDİTİ PROBLEMLƏRİ”

XÜLASƏ

Giriş, 3 fəsil olmaqla 9 paragrafda cəm edilmiş məzmundan, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət tədqiqat işində innovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili və auditi problemləri haqqında bəhs edilmişdir.

Girişdə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın elmi yeniliyi, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, onun məqsəd və vəzifələri, praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin həcmi və quruluşu başlıqları ilə qeydlər ümumi qeydlər əks olunur.

Birinci fəsildə müasir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzəri, hüquqi əsaslarına və innovasiyanın bəzi prinsiplərinə toxunulmuşdur.

İkinci fəsildə innovativ sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili, onun məqsədi vəzifələri, informasiya mənbələri, müasir metodları və mövcud problemlərindən bəhs edilir.

Üçüncü fəsildə innovasiyalı sahibkarlığın audit qiymətləndirilməsinin problemləri ilə yanaşı, inkişaf konsepsiyası ətrafında irəli sürülmüş mülahizələr yer alır.

Nəticədə ölkədə iqtisadi inkişafa sahibkarlığın təşviqi ilə nail olmaq məqsədilə 9 təklif irəli sürülür.

ЭМИНЛИ СЕЙМУР ЭТИБАР ОГЛЫ

"ПРОБЛЕМЫ АНАЛИЗА И АУДИТА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СОВРЕМЕННЫХ
УСЛОВИЯХ"

РЕЗЮМЕ

Исследовательская работа о проблемах анализа и аудита деятельности инновационного предпринимательства в современных условиях состоит из введения, 3 глав и 9 параграфов, заключения и используемой литературы.

Введение содержит информацию об актуальности темы, научной новизне исследования, уровне изучения проблемы, объекте и предмете исследования, его целях и задачах, практическом значении, объеме и структуре исследовательской работы.

В первой главе рассмотрены теоретическим и правовым основам предпринимательской деятельности и некоторым принципам инноваций в современных условиях.

Вторая глава посвящена анализу инновационной предпринимательской деятельности, ее целях и задачах, источниках информации, современных методах и существующих проблемах.

В третьей главе на ряду с проблемами оценки аудита инновационного предпринимательства таже выдвигаются концепции развития.

В заключении предлагаются 9 предложений по достижению экономического роста в стране посредством поощрения.

SEYMUR EMINLI ETIBAR

“THE PROBLEMS OF CONTEMPORARY INNOVATIVE ENTERPRENEURSHIP ACTIVITY ANALYSIS AND AUDITING

SUMMARY

In dissertation which is consisted of introduction, 3 chapters' contents, conclusion and listed literature, it was discussed about innovative entrepreneurship's analysis and auditing problems.

Introduction deals with whether there are actually needed, scientific innovation or how well problems levels were got. And purposes, objectives of the investigation, practical importance and structure of the work was written.

The first chapter deals with theoretical, legal basis and some of principles of innovation of entrepreneurship activity in contemporary environment.

The second chapter deals with analysis, purposes, objectives, information sources, new methods and remained problems of innovative entrepreneurship.

There are placed development conception of auditing together with its problems and limitations in the third chapter.

In conclusion there are given 9 offers to get an economic development through the simulating entrepreneurship.